

**КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ та ПРАВОЗНАВСТВА
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО
ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ**

**V-ті
Історико-краєзнавчі читання**

***КРИВОРІЗЖЯ:
ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...***

18 квітня 2019 року

ТОМ 1

Кривий Ріг — 2019

**УДК
908(477.63)(082)
К 82**

МАТЕРІАЛИ П'ятих Історико-краєзнавчих читань «КРИВОРІЖЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...». Том 1 / Ред.кол.: к.і.н., доц. Н.А.Печеніна (голова); к.і.н., доц. А.В.Тарасов; к.і.н. Р.П. Шляхтич; В.А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2019. 93 с. з іл..

Матеріали подаються в авторській редакції.

До збірника увійшли матеріали доповідей учасників V-х Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...», а також заявлені до участі у роботі секційних засідань матеріали, що презентують різні аспекти та хронологічні проміжки історичного минулого Криворіжжя. Значний масив матеріалу, що є результатом як наукових, так і аматорських досліджень, спрямовані на персоналізацію історії рідного краю.

Для широкого кола читачів, які мають інтерес до історії Криворіжжя.

З М І С Т :

Доробок науковців

Панафідін І.О., к.філос.н. (Кривий Ріг) <i>ГОТИ НА КРИВОРІЖЖІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ</i>	4
Тарасов А.В., к.і.н., доцент (Кривий Ріг) <i>ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ВІЙСЬКОВО ПОЛОНЕНИХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КРИВОРІЖЖЯ (1914-1918 РР.).</i>	7
Дояр Л.В., к.і.н., доцент (Київ) <i>ЗУСТРІЧАЮЧИ СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ ВІД НАДАННЯ КРИВОМУ РОГУ СТАТУСУ МІСТА: МАЛОВІДОМІ ФАКТИ З КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ 1920-х рр.</i>	13
Москаленко В.Г., к.і.н., доцент (Кривий Ріг) <i>СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ НА КРИВОРІЖЖІ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.</i>	22
Дояр Л.В., к.і.н., доцент (Київ) <i>А ЗАВТРА БУЛА ВІЙНА: ГОРТАЮЧИ "НАУКОВІ ЗАПИСКИ" КДПІ (1941 р.)</i>	33
Шляхтич Р.П., к.і.н. (Кривий Ріг) <i>ГЕТТО НА КРИВОРІЖЖІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ</i>	39
Печеніна Н.А., к.і.н., доцент (Кривий Ріг); Сукаленко А.О., військовослужбовець ЗСУ (Дніпро) <i>КРИВОРІЗЬКІ КОРЕНІ РОДИНА (РОДІОНА) НАХАПЕТОВА</i>	43
Товстоляк Н.М., к.і.н., доцент; член Національної спілки краєзнавців (Кривий Ріг) <i>З ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО МІСЬКОГО БУДІВНИЦТВА У 60-70-ТІ РОКИ ХХ СТ..</i>	46

Дослідження музейних працівників: поч. – перша пол.ХХ ст.

Кравченко Л. Ф., Член Національної спілки майстрів народного мистецтва України <i>РУШНИКИ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ КРИВОРІЗЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ</i>	52
Тарабара О.М. <i>ІСТОРІЯ ВЕСЕЛОТЕРНІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ ЛІКАРНІ: ЗАСНУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ</i>	64
Шаповалова Л. К. <i>РЕПРЕСОВАНА ДОЛЯ ВЧИТЕЛЯ (ЗА СПОГАДАМИ ЗОЇ ПАВЛІВНИ ЖЕЛЕЗНОВОЇ ПРО ФЕДОРА ПІДДУБНОГО)</i>	70
Левченко Є.М. <i>ЖІНКА У ЧАСИ ВЕЛИКИХ ВИПРОБУВАНЬ (ЗІ СПОГАДІВ ЛЕСКОВОЇ ВІРИ ЯКІВНИ)</i>	75
Стеблина І. О. <i>НЕВІДОМІ ПОДВИГИ НАШИХ ЗЕМЛЯКІВ (СПОГАДИ ПРО ОКУПАЦІЙНЕ ЖИТТЯ КРИВОГО РОГУ)</i>	82
Войтовицька Т. А. <i>ОЛЕКСІЙ ЛЕОНІДОВИЧ МЯСНІКОВ: НОВІ ФАКТИ БІОГРАФІЇ</i>	86

Панафідін І.О.,
кандидат філософських наук,
Криворізький державний педагогічний університет

ГОТИ НА КРИВОРІЖЖІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія Криворіжжя є складовою частиною історії України, а отже і світової історії загалом. Регіон Криворіжжя був свідком багатьох всесвітньо-історичних процесів, серед яких було і «Велике переселення народів». Одним із найкрупніших етнічних конгломератів, що прийшли зі Скандинавії і осіли, зокрема, на території нашого краю, були готи, які включили до складу своєї держави різноманітні племена. Метою нашого дослідження є спроба вписати історію Криворіжжя у процес всесвітньої історії, використовуючи історичні дослідження з історії готів.

Політична історія готів розпочинається з появи їх на історичній арені саме на території України, де вони сформували своєрідну федерацію з місцевих племен, а також інших мігруючих етносів. Більшість дослідників вважає, що ареал їх розселення на початковому етапі формування власної держави сягає наступних територій: у пониззі Дніпра та на північному узбережжі Чорного моря. Саме на цих територіях у 230 році готи розділяються на два племені: вестготи (західні готи) та остготи (східні готи) [2, с. 75; 3, с. 35; 14, с. 34].

Слід зазначити, що в процес формування поліетнічної держави готів були втягнуті такі народності як пізні скіфи, сармати, даки, бастарни (кельти), балто-слов'янські елементи, що зумовило подальшу трансформацію цих племен, зокрема археологічно їх класифікують у черняхівську культуру [15, с. 160; с. 195]. Як відомо, залишки черняхівської культури були знайдені і на території Криворіжжя [9, с. 222-223].

Сучасний криворізький археолог і краєзнавець О.О. Мельник вказує на шість поселень черняхівської культури, з якою ідентифікують поліетнічне утворення готів. Найбільшим з них є «Скелька», що знаходиться в 1 км на захід біля СМТ Христофорівка Криворізького району на правому березі ріки Боковенька [11, с. 234].

Природним постає питання: що могло цікавити готів на теренах степового Криворіжжя, якщо взяти до уваги, що їхня батьківщина Скандинавія – це передусім лісиста і гірська місцевість? Регіон Криворіжжя був центром постачання заліза ще в епоху античності у райони Ольвії та інших міст Північного Причорномор'я. Про цей беззаперечний факт писали, зокрема, видатні радянські археологи А.А. Іессен, Т.М. Кніпович, В.М. Отрешко [4, с.60; 7, с. 106-107; 12, с 26]. В радянській «Історії міст та сіл Української РСР» вказується, що у різних районах міста Кривий Ріг було розкопано ряд скіфських поховань, а в районі Червоної та Дубової балок були виявлені сліди розробок та виплавки залізної руди скіфських часів [5, с. 286]. Цілком ймовірно, що регіон видобутку заліза високої якості цікавив і готів, які мали високу потребу у залізних виробах. Комплекс озброєння готів складався з виробів з високоякісної сталі і мав професійний характер. Ця перевага і дала змогу «утримувати велику територію від низов'їв Дунаю до Лівобережжя Дніпра» [6, с. 41]. Єдиним регіоном на їхньому шляху, де були відкриті поклади високоякісної залізної руди на ті часи, це було Криворіжжя.

Окрім того, район Криворіжжя гіпотетично співпадає з містом Леїнон, яке описував ще Птолемей [13, с. 239] і в якому як раз і могло видобуватись таке залізо. А в другій половині ХІХ ст. російський філолог-германіст Ф.О. Браун у монографії «Розвідки у сфері гото-

слов'янських відносин», описуючи широку мережу сарматських міст по річкам Інгулець та Південний Буг, писав про можливе знаходження античного міста Леїнон у місці, де річка Саксагань впадає у річку Інгулець, тобто на території сучасного Кривого Рогу [1, с. 215]. Район злиття річок Саксагані та Інгульця, де сконцентровано високий відсоток залізної руди, і міг бути центром видобутку залізної руди, оскільки гіпотетично воно розташовувалось як раз там, де були знайдені залишки видобутку залізної руди [8, с. 342], а саме в районі Дубової балки. Там же локалізує гіпотетичне місто О.О. Мельник у своїй статті «Леїн» у «Криворізькій історичній енциклопедії» [10, с. 401].

Таким чином, в ареал готського впливу район Криворіжжя опосередковано вписується багатьма сучасними дослідниками. Готи, які селились на берегах річок і яким гостро необхідним було залізо, цілком ймовірно видобували його на території Криворіжжя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Браун Ф.А. Разыскания в области гото-славянских отношений. СПб, 1899. Т. I. Готы и их соседи до V века. Первый период: готы на Висле.
2. Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. СПб, 1999.
3. Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века. СПб, 2003.
4. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л, 1947.
5. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Днепропетровская область. К, 1981.
6. Жданович О. Зі Скандинавії у Причорномор'я. Військове мистецтво готів на території України. –К, 2017.
7. Книпович Т.Н. К вопросу о торговых сношениях греков с областью р. Танаиса в VII-V веках до н. э. ИГАИМК, вып. 104 (сборник „Из истории Боспора“). М.-Л., 1934.
8. Конткевич С.О. Геологические описания окрестностей Кривого Рога и Херсонской губернии. Горный журнал. СПб, 1880. № 3 (март). С. 340-375.
9. Мельник О.О. Готи. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 234.
10. Мельник О.О. Леїн. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 401.

11. Мельник О.О. Черняхівська культура Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 222-223.
12. Отрешко В.М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху. Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949-1999). К, 2009.
13. Птолемей. Географическое руководство. Вестник древней истории. 1948. № 2. (24). С. 215-521.
14. Пфайльшифтер Георг. Теодорих Великий. СПб, 2017.
15. Щукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). СПб, 2005.

Тарасов А.В.,
кандидат історичних наук, доцент,
Криворізький державний педагогічний університет

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КРИВОРІЖЖЯ (1914- 1918 РР.).

Історія Криворіжжя періоду Першої світової війни взагалі й перебування військовополонених Центральних держав в нашому краї зокрема, й донині залишається однією з недостатньо досліджених проблем у вивченні регіону.

Слід також відзначити, що військовополонені на території всієї Російської імперії впливали на життя місцевого населення. Це стосувалось як соціально-економічних питань, так і суспільно-політичного та повсякденного життя. Дослідження цих аспектів життя Криворіжжя періоду Першої світової війни потребує подальших досліджень. В цій роботі зроблено спробу охарактеризувати чисельність військовополонених на Криворіжжі та зміни що відбувались в житті цієї групи в 1917-1918 рр.

Джерельна база даної розвідки представлена матеріалами різного походження: архівні матеріали доповнюються мемуарною літературою. Так, зокрема наявні спогади Осипа Олексійовича Думіна –

військовополоненого австро-угорської армії що перебував в цей період на території Криворіжжя та працював на руднях Новоросійського товариства. Архівні матеріали представлені статистичними документами (Центральний державний історичний архів України), зверненнями військовополонених до різних інституцій, зокрема від 1917 року до Української Центральної Ради (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) тощо.

Варто відзначити, що з початком Першої світової війни, ще до початку активних бойових дій, статус «військовополоненого» отримала частина населення Криворіжжя. Так, всі піддані Австро-Угорщини та Німеччини що були військовозобов'язаними мали бути взяті на облік та, відповідно до певних критеріїв, щодо них мали бути вчинені певні обмежувальні заходи. Архівні матеріали дозволяють простежити конкретні кроки щодо цієї категорії з боку російської влади. Такі «військовополонені» часто висилались за межі краю. Наприклад, наприкінці серпня 1914 р. лише з Верхньодніпровського повіту було вислано 122 особи [1, арк. 140-144].

Проте, суттєве зростання чисельності військовополонених що прибували до краю відбувається з початком великих військових операцій.

Особливою характеристикою краю було переважання військовополонених саме австро-угорської армії й до того ж переважно з числа слов'янських народів. Цей факт пояснюється загальним підходом російського уряду до питання військового полону. Так, одним з важливих елементів урядової політики щодо військовополонених стало врахування їх етнічної приналежності. Існувало переконання про наявність «благоннадійних» та «неблагоннадійних» народів. До другої категорії зараховувались в першу чергу німці, австрійці та угорці. Ці народи мали

бути відправлені вглиб території Російської імперії – до Сибіру, Середньої Азії тощо.

Представники слов'янських народів частіше могли потрапляти в європейську частину імперії, зокрема й в українські губернії. Саме тому, серед національностей військовополонених Криворіжжя переважали українці, чехи, словаки, серби.

Одним з важливих аспектів питання військового полону на території Криворіжжя є питання про кількість полонених. Відповідно до статистичних даних Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії найбільша кількість полонених на Криворіжжі зафіксована в травні 1916 року (без врахування полонених залучених на підприємствах інших галузей, сільському господарстві та місцевих органах влади). Кількість полонених становила 16 697 осіб що становило 62,1 % від усіх працівників задіяних на видобутку криворізької залізної руди [2, арк.1].

Важливо, що з цього моменту і до серпня 1917 року кількість військовополонених буде постійно переважати кількість місцевих робітників. Наприкінці 1917 року – початку 1918 року починається суттєве зменшення цієї категорії робітників. Це було пов'язано передусім зі зміною правового положення військовополонених. Водночас, припинявся і видобуток залізної руди що скорочувало чисельність і місцевих працівників. Так, відомо, що у травні 1918 р. кількість військовополонених на роботах в Новоросійському товаристві становила 4 особи що становило 2,1 % від загальної кількості робітників цього товариства [2, арк.3].

Слід відзначити, що умови перебування полонених в Російській імперії могли відрізнятися дуже суттєво. Це стосувалося як відмінностей між перебуванням офіцерів та солдатів, умовами праці, так і

географічного розміщення полонених. В цілому, українські губернії через кліматичні умови були більш бажаним місцем для полоненого ніж Сибір, Далекий Схід чи Середня Азія. Водночас, перебування на території Криворіжжя, Донбасу як правило, передбачала важку фізичну працю.

У своїх спогадах Осип Думін вказує, що умови перебування на Криворіжжі військовополонених відрізнялись в залежності від національності. Так, чехи, словаки та серби мали більше привілеїв в порівнянні з іншими полоненими. До українців було ставлення як до німців чи угорців. Зокрема, було заборонено виходити за межі рудника[3, с.117].

Водночас, від початку лютневої революції 1917 року ситуація змінюється на краще. Важливо, що сприяли цьому працівники самого рудника, зокрема інженер Е.К. Фукс[3, с. 117].

Варто відзначити, що правовий статус в 1917 році передбачав пом'якшення по відношенню до поляків, чехів, словаків вже від 30 червня 1917 року, й лише від 5 жовтня 1917 р. для українців.

В цей період особливо погравішали відносини між полоненими різних рудників та з місцевим населення. Власне правилами передбачалась можливість спілкування між таборами, листування, одруження з місцевими жінками тощо.

Так, матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України фіксують навіть прохання про одруження полонених та місцевих жінок. Зокрема, 7 листопада 1917 р. до Української Центральної Ради надійшло прохання від військовополоненого Івана Кушпета що вже два з половиною роки був на роботах при руднику «Суха Балка» АТ Брянських заводів з проханням про одруження на місцевій вдові з дитиною. Вказана особа мотивувала це

тим, що всі родичі також перебувають на території України як біженці з Волині [4, арк.106].

Архівні документи дозволяють простежити також чисельні звернення військовополонених з Криворіжжя щодо зміни їх становища. Військовополонені українці надсилали прохання про переведення їх на інші види робіт. Приводом до таких звернень могли бути заклики Української Центральної Ради щодо культурного, освітнього будівництва. Так наприклад, відомо, що військовополонені які працювали на Тарапаківському руднику мали змогу прочитати статтю «Пекуча справа» в газеті «Нова Рада» (офіційний друкований орган Української партії соціалістів-федералістів). Один з військовополонених згаданого рудника, Петро Мельничук 30 квітня 1917 р. надіслав до Української Центральної Ради листа в якому відзначав: «...багато межі нами жовнірами освідомлених людей селян, учителів, студентів з українських гімназій, є багато інтелігенції з українських легіонів з Галичини, а багато їх тяжко працює в рудниках»[5, арк 38]. Вказана особа закликала Українську Центральну Раду використати науковий, освітній потенціал військовополонених на користь розвитку української справи.

Згадані вище військовополонені з числа добровольчого підрозділу Українських Січових Стрільців залишили в історії Криворіжжя ще одну, доволі знакову сторінку. Фактично, Криворіжжя стало одним з центрів де відбувалось формування одного з найбільш боєздатних підрозділів армії Української Народної Республіки початку 1918 року – Січових Стрільців. Український історик Іван Хома називає три важливі джерела формування цього військового з'єднання: табори офіцерів австро-угорської армії під м. Царициним, військовополонені з Дарницького табору у м. Києві і добровольці з території нашого краю.

3 листопада 1917 року було надіслано Запит від військовополонених Криворіжжя, рудника «Дубова балка» за підписом голови комітету Січового Стрільця Юрія Мочернюка щодо інформації про можливість вступу у «... Вільне козацтво як рівнож і в Українські полки», можливість отримати посвідчення для осіб які виявили таке бажання, переселення в місце для формування підрозділів та питання про можливість створення окремого «Криворожеского рйону»[4, арк. 113].

Наявна архівна база та спогади безпосередніх учасників дозволяють стверджувати про те, що цей процес було фактично завершено до січня 1918 року. Безпосередніми організаторами процесу виступили двоє осіб: військовополонений з Криворіжжя Осип Думін та офіцер з самарського табору полонених Євген Скалій. Слід сказати, що на цьому шляху було чимало перепон: від нестачі транспорту до активної протидії з боку прихильників більшовиків. Деталі самого процесу добре описано в спогадах Осипа Думіна[3].

Початок війни між Українською Центральною Радою та більшовиками вимагав активізації процесу перевезення добровольців до місця формування Січових Стрільців у м. Києві. Осип Думін в своїй статті «Початок Галицького куреню Січових Стрільців» вказує: «Вночі з 10 на 11 січня добровольці зібралися на ст. Вечірній Кут і тихо розмістилася по вагонах...До Києва їхало тепер 263 готових січовиків»[3, с. 120].

Отже, кількість військовополонених на території Криворіжжя протягом Першої світової війни була значною, а з травня 1916 по 1917 р. навіть переважала кількість місцевих робітників рудень Криворіжжя.

Військовополонені стали важливим фактором що впливав на перебіг як економічної ситуації в роки війни, так і суспільно-політичного життя

України періоду українських визвольних змагань 1917-1921 рр. Значне місце в цьому процесі посіли й українські військовополонені австро-угорської армії які працювали на підприємствах Криворіжжя, передусім вояки легіону Українських Січових Стрільців.

З моменту створення Української Центральної Ради та утворення Української Народної Республіки саме ця категорія військовополонених стала одним з головних джерел формування добровольчих підрозділів армії УНР, а Криворіжжя стало одним з трьох ключових місць набору до лав Січових Стрільців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3059. Арк. 140-144.
2. ЦДІАК. Ф. 2161. Оп.1. Спр. 255. Арк. 1-3.
3. Крезуб А. Початок Галицького куреню Січових стрільців. *Кур'єр Кривбасу*. 2000. С. 116-120.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). Ф. 1105. Оп.1. Спр. 2. Арк. 106-113.
5. ЦДАВО. Ф. 1105. Оп.1. Спр. 66. Арк. 38.

Дояр Л.В.,
кандидат історичних наук, доцент
(м.Київ)

ЗУСТРІЧАЮЧИ СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ ВІД НАДАННЯ КРИВОМУ РОГУ СТАТУСУ МІСТА: МАЛОВІДОМІ ФАКТИ З КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ 1920-х рр.

Кривий Ріг — велике промислове місто України з унікальним гірничо-металургійним комплексом, що являє собою завершений виробничий цикл і включає в себе цілу низку потужних підприємств — шахти, кар'єри, гірничо-збагачувальні комбінати, коксохімічний завод, металургійний комбінат. Уявити наше місто без цих гігантів неможливо, а, між тим, століття тому Кривий Ріг виглядав зовсім інакше — видобуток відкритим способом залізвмісної руди

відбувався фактично вручну, а на місцевому чавуноливарному заводі панувала важка немеханізована праця.

Під час революційних подій, світової та громадянської воєн стан Кривого Рогу взагалі став жалюгідним — вщент зруйноване господарство, масове безробіття, голод, холод, безпритульні діти, епідемії... І ось за таких умов було прийнято епохальне рішення про підняття адміністративного статусу: доба заштатного містечка нарешті завершилася і почалася історія населеного пункту з доволі цікавою автентичною назвою, яка, до речі, ніколи не змінювалася, розпочалися десятиліття потужного зростання, що забезпечили формування феноменального суспільного явища — промислового менталітету, колоритного криворізького «залізного» характеру. Останні, попри усі негаразди сьогодення, і досі вражають твердістю громадських рішень, умінням згуртуватися перед загрозами і викликами часу, вірністю дідівським традиціям та повагою до власної історії. Достатньо згадати, як зреагувало місто на спробу деяких столичних політиканів захопити крісло міського мера — нахабним варягам була дана рішуча відсіч, це попри те, що критичних зауважень до міськвиконкому не бракує і зараз. Демонстрацією криворізького характеру є щорічні святкування Дня визволення міста від нацистських загарбників 22 лютого, Дня Перемоги 9 травня. На відміну від Києва, де на річницю визволення 6 листопада до монументу Батьківщини-матері не було покладено жодної квіточки, а у день народження визволителя міста генерала Ватутіна було зганьблено його могилу у Маріїнському парку, криворіжці масово ідуть скорбною ходою до могил своїх предків і з повагою ставляться до історичного раритету — червоного Прапора Перемоги. І дай, Боже, криворіжцям сили і надалі встояти перед шаленим тиском екстремістів від влади, що не створивши благополучного теперішнього і зробивши примарним майбутнє усієї України, ще й намагаються позбавити наше травмоване суспільство власного минулого, викреслити з нашої пам'яті історію...

Зустрічаючи ювілей міського статусу Кривого Рогу особливо доречно, на нашу думку, пригадати перші роки його існування у новій для себе адміністративній ролі. Отже, Кривий Ріг став містом у лютому 1919 року, коли в Радянській Україні панував режим «воєнного комунізму» - невинуватий соціальний експеримент, що

тривав два роки і був скасований самими більшовиками. Перші кроки розбудови міста співпали у часі з іншим статусним підвищенням Кривого Рогу — згідно з радянською адміністративно-територіальною реформою 1922-1923 рр. колишнє заштатне містечко стало центром округу, набувши рівних прав з такими великими містами, як Харків, Київ, Катеринослав, Одеса. У цьому солідному і вкрай важливому для розвитку регіону статусі Кривий Ріг перебував до вересня 1930 р. Взагалі, то був унікальний період в історії нашого міста, про що автор писав в одній із своїх попередніх публікацій [1]. Становлення міста відбувалося за часів неоднозначної доби НЕПу, ліквідація якої майже співпала зі скасуванням округів і потрактовується як втрачений шанс для цивілізованого розвитку з усіма ознаками економічної демократії (існування різних форм власності, поява радянської буржуазії тощо) та духовної свободи для української нації (кампанія українізації, ліквідація неписьменності, національно-культурне відродження).

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за доцільне розглянути маловідомі факти культурного життя Кривого Рогу 1920-х рр., назвати невідомі дотепер імена криворізьких культурних діячів, очільників тогочасних закладів культури, встановлених нами під час опрацювання матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Книжкової палати України, наукової бібліотеки України імені В. Вернадського тощо.

Що ж собою являло культурне життя нашого міста у далекі 1920-ті рр.? Знайдені нами документи свідчать про наступне.

По-перше, тогочасний Кривий Ріг потерпав від безробіття і малих статків працюючих у галузі культури людей. Про це свідчать протоколи криворізької профспілки працівників мистецтва, що констатують не лише факт безробіття, але й демонструють владні методи по його усуненню. По-друге, у місті відчувався брак закладів культури — мистецька мапа міста на той час знаходилася у зародковому стані і проблему тимчасово вирішували червоні кутки, аматорські театри, кіносади тощо. Саме тоді у Кривому Розі почав працювати цирковий заклад. Нами знайдено документ, який свідчить про утворення у 1926 р. першого міського цирку, директором якого став діяч на прізвище Михайлина. По-третє, незважаючи на слабкість культурної галузі у новонародженому місті були свої зірки зі столичним

досвідом роботи. По-четверте, місто було одночасно охоплено кампаніями українізації, лікнепу, пролетаризації селянства, комуністичного виховання усіх верств населення. По-п'яте, ліквідація окружної системи адміністративно-територіального поділу УСРР та втрата статусу окружного міста загальмувала культурний розвиток Кривого Рогу, адже статусність, в першу чергу, відбивається на рівні, кількості, якості саме культурної сфери – потужні наукові школи, творчі осередки, "зіркові" люди рано чи пізно територіально переміщуються і зосереджуються у великих містах. По суті, районне визначення Кривого Рогу створило різкий дисонанс між промисловою могутністю майже мільйонного міста і його слабкою культурною забезпеченістю: 125-тикілометрове місто мало лише один театр з професійною трупю і цирк, що так і не створив власної трупи, а працював виключно за гастрольним графіком. Між тим, у сусідньому Дніпропетровську, у цей же час, у кроковій доступності один від одного розташовувалися чотири різножанрові театри (опери і балету, два драматичних театри, театр юного глядача), діяли унікальна в СРСР Льодова арена, де проводили чемпіонати з фігурного катання і хокею, зал органної музики, філармонія та багато інших об'єктів культурного призначення. Тоді як Кривий Ріг, у реєвакаційний 1944 р. ризикував втратити навіть власний гірничорудний інститут, кадри і майно якого хотіли розпорозити між Нижнім Тагілом, Свердловськом і Дніпропетровськом.

За доби НЕПу культурним життям Кривого Рогу, перш за все, опікувалася профспілка робітників мистецтва. У знайдених нами фінансових документах Криворізького окружного міського комітету говориться, що головою тогочасного центру профспілок був Захар Невський, завідувачем фінансовою частиною – товариш Кругліков [2, арк. 40]. У протоколах зборів членів міської спілки Робмису [скорочена назва профспілки робітників мистецтва – Л.Д.] повідомляється ім'я управляючого справами Криворізького центру профспілок: цю посаду на той час займав товариш Шехтман [3, арк. 2]. На зборах Криворізького Робмису впродовж 1926 р. головував Грінберг, секретарював Каневський, а ревізійну комісію очолювала Анісімова [3, арк. 3]. Профспілка працівників мистецтва вирішувала різноманітні питання: від прийняття до профспілки прибиральниці Кучер і

відхилення заяв Шаврової і Русаневич-Давидової до подання судової заяви на адміністратора комоперети А.О. Ларіна та його дружину Іриналь [3, арк. 3, 24].

У протоколі від 29 квітня 1926 р. йдеться про відкриття Червоного кутка у театрі і зазначається, що «це єдине підприємство працівників мистецтва у нашому місті» [3, арк. 4]. На цьому ж засіданні було прийнято рішення про відрахування коштів на користь англійських пролетаріїв, винесено догану членам профспілки, що не прийшли на чергові збори, зокрема, товаришам С. Новікову, Д. Червоненкісу, Д. Дейсерману, Н. Беляєву, С. Богохвальській, В. Каждіній, А. Равіну [3, арк. 4].

Порядок денний засідання від 1 листопада 1926 р. уміщував питання про відрахування 1% заробітку англійським гірникам допоки не завершиться їх забастовка, про прийняття до лав міського Робмису помічника кінодемонстратора Палацу праці товариша Лапідуса, про посилення співпраці з окружним політпросом, про боротьбу з безробіттям і недопущення фактів експлуатації членів Робмису, про проведення кампанії індивідуальної підписки на газети «Червоний гірник» і «Пролетарій» [3, арк. 6-7].

Вирішуючи проблему безробіття, криворізький Робмис створив Комітет по боротьбі з безробіттям (комборбез), який фіксував факти тотального скорочення штатів у кінотеатрах, звільнення «майже усього оркестру», після чого відсоток безробітних працівників мистецтва у Нікополі, наприклад, сягав 50% [3, арк. 9]. За таких умов Криворізький окружний робмис ініціював прийняття рішення про дозвіл театральних постановок у понеділки, що вважалися вихідними днями. Щоб нагодувати безробітних працівників культури у місті було утворено цирковий розважальний заклад. Це рішення зафіксовано у протоколі робмису від 5 квітня 1926 р., на засіданні окрім керуючого складу профспілки (Новіков, Барман, Грінберг, Каневський) були присутні артисти цирку Барановський і Михайлина, які засвідчили, що для функціонування криворізького цирку цілком достатньо кваліфікованих кадрів — цирк розглядався як спосіб боротьби з безробіттям [3, арк. 11]. Як зазначалося вище, Михайлина став першим керівником цирку у Кривому Розі.

Заробітня плата працівників культури виглядала жалюгідно — робітник кіносаду, маючи I кваліфікаційний розряд, отримував 10 карбованців 75 копійок на

місяць [3, арк. 20]. Як свідчать документи, у другій половині 1920-х рр. для працівників культурної сфери Криворіжжя діяв пільговий Будинок відпочинку, однак, місць у ньому не вистачало, принаймні, задовольнити усі заяви не вдавалося [6, арк. 11]. Та, незважаючи на скруту, працівники культури проводили й безкоштовні заходи. У протоколі від 10 листопада 1926 р. йдеться про спектакль «в рамках місячника безпритульних» [3, арк. 31]. Але документи криворізького робмису вкарбували в історію й злочинні дії своїх членів — 2 вересня 1926 р. за підписом Шехтмана було оприлюднено постанову про «непристойну поведінку адміністратора колективу комуністичної оперети під керівництвом Голубєва Ларіна А.О. і його дружини Іриналь» [3, арк. 24]. Зазначені особи, отримавши гроші для поїздки у Мелітополь і перевезення колективного багажу, зникли у невідомому напрямку. Ларіну дали 107 карбованців, окрім того, у нього на руках був аванс у розмірі 83 крб. 63 коп, а у його дружини 93 крб. 12 коп. (її відпустили у Херсон, за її проханням, буцімто, у відпустку) і з тих пір «ні багажу, ні грошей, ні Ларіна з дружиною». Шехтман підписав рішення про їх виключення з профспілки і подав заяву до нарсуду [3, арк. 24].

3 жовтня 1926 р. Шехтман очолив Робмис Маріупольського округу, а головою криворізької профспілки робітників мистецтва став Раюшкін [4, арк. 1; 5, арк. 8]. Секретарем окружного міськкому Робмису на той час був Каневський, а секретарем-діловодом Магаляс [5, арк. 8]. Слід зазначити, що відтоді документація профспілки укладалася українською мовою, а серед нагальних проблем, що розглядалися на засіданнях, були недоліки культурної роботи, відсутність керівництва у масовій роботі та необхідність організації Червоного кутка при Палаці праці [5, арк. 8].

3 початком 1927 р. у складі криворізького Робмису відбулися кадрові зміни — членами правління стали Герштейн, Гальський, Вальтер, Каневський, Мурашковський, Банков, Каждін і Телісов, головою було обрано Вальтера, завідувачем культвідділу – Гальського, а секретарем – Каневського [6, арк. 1]. Протоколи цього періоду рясніють заходами з комуністичного виховання. Окружна профспілка опікувалася питанням розповсюдження журналу «Вісник працівників мистецтва» [6, арк. 29]. Криворізький Робмис прийняв рішення про свій одночасний вступ у якість юридичного члена до всеукраїнського товариства «Геть

неписьменність» [6, арк. 23]. 13 лютого 1927 р. розглядалося питання про святкування 9-ої річниці Червоної Армії та проведення на її честь урочистого концерту [6, арк. 2]. У вересні 1927 р. Кривий Ріг почав готуватися до 10-ої річниці Жовтневої революції: було утворено комісію у складі 5-ти осіб (Грінберг, Гальський, Каневський, Тенетко, Каждін), прийнято рішення про поширення серед членів профспілки 6% займу на індустріалізацію, про проведення двотижневика заощаджень, про відкриття чергового Червоного кутка [6, арк. 17, 20].

Залишалося гострим питання безробіття: на користь безробітних колег по цеху криворізький робмис відрахував 1% своїх коштів [6, арк. 3]. У жовтні 1927 р. було затверджено штат кінотеатру окружної допомоги дітям у складі: 1 кіномеханік та 1 його помічник, 1 контролер, 2 білетери, 1 касир та музичне тріо [6, арк. 18]. Окрім того, було поставлено завдання з'ясувати, на яких підставах у місцях громадського харчування працюють музиканти (гармоністи, скрипалі) та скласти з ними, а також з фотографами та їх учнями, відповідні угоди-договори [6, арк. 18]. Впродовж першої половини листопада 1927 р. було проведено перепис безробітних членів спілки працівників культури і мистецтва [6, арк. 20]. Криворізька профспілка наполягала на утриманні заробітньої платні для своїх членів відповідно до колдоговору у розмірі 15 крб. 53 коп. для I розряду [6, арк. 26].

Профспілкою було поставлено питання про належну організацію художньої та театральної справи на Криворіжжі, про боротьбу з аматорщиною та впорядкування роботи аматорських драмгуртків на Криворіжжі [6, арк. 3, 31]. У зв'язку з інцидентом про розкрадання коштів (вищезгадувана справа Ларіна) та інші «ненормальності», трудовий колектив комоперети 8 березня 1927 р. було розформовано, документ з цього приводу підписав новий профспілковий лідер криворізького Робмису Вальтер [6, арк. 6]. Поряд з цим, були й позитивні приклади мистецького служіння: 22 листопада 1927 р. Робмис розглядав питання про влаштування 30-літнього ювілею драматичної акторки Кадміної [6, арт. 23]. Ювілейна комісія ініціювала присвоєння їй звання Героя Праці [6, арк. 26]. У поданні на нагородження говорилося, що артистка Кадміна не тільки має 30-літній стаж роботи, але й чималі заслуги перед народною владою — вона організувала

Лук'янівський народний будинок у Києві, керувала клубними драмгуртками тощо [6, арк. 26].

У 1928 р. головою криворізького Робмису став Каждін [7, арк. 1], мистецька профспілка під його головуванням заявила про свою участь у кампанії перевиборів Рад [7, арк. 1], поставила питання про необхідність утворення курсів профспілкової грамоти [7, арк. 4].

«Рік великого перелому» (1929) став періодом напруженого життя для митців Криворіжжя. Профспілка була змушена відстоювати свою позицію щодо недоцільності руйнації Літнього театру у міському саду, пропонуючи створити на його базі колектив із безробітних [7, арк. 7]. Приєднуючись до комуністичного виховання населення, Робмис розробив власний план святкування Міжнародного жіночого дня 8 березня [7, арк. 9], намітив низку заходів щодо святкування Міжнародного Червоного дня 1 серпня [7, арк. 25-26], відгукнувся на бандитське захоплення КВЖД [неперекладена з російської мови аббревіатура китайської східної залізниці – Л.Д.] та підписався на третю позику для проведення сталінської індустріалізації у розмірі місячного (!) окладу [7, арк. 26]. У зв'язку з «чистками» радянського та партійного апаратів через міські кінопроектори на екран демонструвалися гасла відповідного змісту [7, арк. 22]. Протоколи криворізького Робмису свідчать, що профспілка залучала своїх членів до соціалістичного змагання [7, арк. 36]. Робітники культури міста брали участь у акціях вилучення церков на потреби галузі: на загальних зборах членів профспілки 9 грудня 1929 р. розглядалося питання про відбирання приміщення церкви з метою організації у ній дитячого клубу [7, арк. 36].

У руслі радянської кампанії українізації 24 липня 1929 р. Робмис прийняв рішення про проведення двомісячника української культури на Криворіжжі. У рамках заходу було заплановано утворення гуртка українознавства, забезпечення профспілкової бібліотеки 50% україномовних книжок, проведення урочистого вечора, присвяченого будівництву української культури, за участю представників Всеукраїнської Академії Наук та столичної капели бандуристів [7, арк. 25]. Головами криворізького Робмису впродовж 1929 р. були Телесов, Білобородов,

Шейнфельд, а незмінним секретарем при них — товариш Завадніков [7, арк. 22, 25, 26].

Яскравим фактом культурного життя Кривого Рогу у другій половині 1920-х рр. стало утворення міських музичних курсів. Останні відкрилися 1 жовтня 1929 р. і мали у своєму складі 5 відділів: фортепіано, вокал, струнні інструменти, народні інструменти та відділ підготовки працівників музичних гуртків [7, арк. 37]. По суті, у 1929 р. було покладено початок першої криворізької музичної школи. Але справа музичної освіти міста була загальмована тим, що курси були платними, і багатьом батькам було не по кишені дати своїм дітям музичну освіту. Завідувачка школи Сандомирська з сумом писала про матеріальну незабезпеченість свого закладу, про низький рівень викладання музичних дисциплін, адже деякі вчителі не розвивають, а «псувають учнів» [7, арк. 37]. На момент відкриття курсів загалом нараховувалося 90 учнів, серед яких переважали діти службовців (50 осіб), до музичної освіти потягнулися діти з пролетарських сімей (18 осіб), селянських родин (3 особи), діти працівників кустарного промислу (9 осіб) і навіть діти «нетрудових елементів» (3 особи), школу відвідувало 5 вихованців дитячих будинків [7, арк. 37]. Але через матеріальну скруту, вже через два місяці кількість учнів скоротилася на третину: у «Доповідній записці» Сандомирської говориться, що станом на 1 грудня 1929 р. школу відвідувало лише 60 учнів, тобто скорочення контингенту на третину відбулося вже впродовж перших місяців роботи музичних курсів [7, арк. 37].

Ситуація з фінансуванням культурної галузі ще більш погіршилася після скасування окружної реформи у вересні 1930 р., коли Кривий Ріг став звичайним районним центром. Так, у переліку організацій, яким Всеукраїнське товариство пролетарського туризму та екскурсій у 1930 р. виділило талони на пільговий проїзд під час екскурсійних подорожей, Кривий Ріг взагалі не значився [8, арк. 63].

Отже, 1920-ті рр. займають особливе місце у розвитку Кривого Рогу. Це був період, коли наш населений пункт спочатку обживався у новому для себе міському статусі, а згодом, за двоступеневою територіальною реформою, отримав шанс перетворитися на потужний адміністративно-територіальний центр Півдня України.

Література та джерела:

1. Дояр Л.В. Адміністративно-територіальна реформа 1922-23 рр.: наслідки статусного зростання Кривого Рогу/ Л.В. Дояр// Розумовські зустрічі: збірник наукових праць/ Інститут законодавства Верховної Ради України; Дніпропетровський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України та ін. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – Вип. 4. - 254 с. - С. 174-183.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). - Ф. 2708 «Український республіканський комітет профспілки працівників мистецтва (м. Київ) (1921-1953 рр.)». - Оп. 1. - Спр. 297 «Криворізький окружний МК. Фінансові звіти криворізького Робмису». - 48 арк.
3. ЦДАВОВ України. - Ф. 2708. - Оп. 1. Спр. 348 «Протоколи управсправами ЦК (Кривий Ріг)». - 34 арк.
4. ЦДАВОВ України. - Ф. 2708. - Оп. 1. - Спр. 356 «Протоколи Маріупольського округу». - 91 арк.
5. ЦДАВОВ України. - Ф. 2708. - Оп. 1. - Спр. 389 «Листування з округами (Криворізький)». - 12 арк.
6. ЦДАВОВ України. - Ф. 2708. - Оп. 2. - Спр. 161 «Криворізький окргуртком (протоколи) 1927 р.». - 33 арк.
7. ЦДАВОВ України. - Ф. 2708. - Оп. 2. - Спр. 361 «Криворізька окрфілія (протоколи) 1929 р.». - 40 арк.
8. ЦДАВОВ України. - Ф. 2708. - Оп. 2. - Спр. 709 «Виставки, музеї, екскурсії 21.01.1930-27.12.1930». - 163 арк.

Москаленко В.Г.,
кандидат історичних наук, доцент,
Криворізький державний педагогічний університет

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ НА КРИВОРІЗЖІ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Найбільш поширеною формою прямого народовладдя є інститут виборів. На сучасному етапі розвитку суспільства інститут виборів в Україні набуває надзвичайно важливого значення, оскільки ефективне функціонування вищезгаданого інституту є одним з критеріїв побудови дійсно демократичної держави. За допомогою інституту виборів здійснюється формування органів публічної влади: як державних інституцій – Верховної Ради та Президента України, так і

представницьких – органів місцевого самоврядування. Інститут виборів виступає своєрідним засобом легітимізації влади українського народу, забезпечуючи відповідність державного ладу ціннісним ідеалам, що визнаються в суспільстві.

Вітчизняні та зарубіжні науковці з теорії права не мають однозначного визначення терміну «інститут виборів». Його зміст варіюється від характеристики як процесу прийняття політико-правових рішень, суб'єктом якого виступають дієздатні громадяни, а об'єктом – державна влада, до кваліфікації – як системи суспільних відносин, в ході яких народ наділяє своїх представників правом здійснення публічної влади.

Можна погодитись з твердженням науковців, що термін «інститут виборів» в широкому сенсі представляє собою всю сукупність суспільних відносин, які виникають в процесі і в зв'язку з формуванням органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом виборів.

Світовий досвід доводить: чим розвиненіша держава та громадянське суспільство, тим значущим є роль інституту виборів. За сучасних умов євроінтеграції України розвиток інституту виборів набуває особливого значення в світлі кодифікації виборчого законодавства на основі міжнародних стандартів та трансформації держави у правовій європейській перспективі. Розвиток інституту виборів неможливий без вдосконалення національного виборчого законодавства з врахуванням місцевих традицій, прийняттям Виборчого кодексу та їх реального втілення в життя. Творення та реалізація виборчого законодавства у великій мірі залежить від формування якісного складу представницьких органів владних структур.

Вочевидь, пошуки найбільш оптимальних шляхів формування депутатського корпусу усіх рівнів рад та парламенту України поки що далекі від досконалості і вимагають наукового прогнозування, щоб унеможливити негативні політичні наслідки. У зв'язку з цим виникає потреба всебічного вивчення історичного досвіду діяльності інституту виборів у складні періоди українського суспільства – як в позитивному (якщо вони є), так і в негативному вимірах. Одним з таких неоднозначних періодів ми вважаємо 20-ті роки ХХ століття української радянської державності в координатах більшовицької моделі.

Розбурханість політичних пристрастей довкола виборчих кампаній сьогодення активізували вивчення характерних ознак інституту виборів, які концентрують у собі історичний досвід минулого. Потреба об'єктивного, звільненого від ідеологічних нашарувань, зваженого погляду на процес становлення та діяльності інституту виборів в 20-х роках ХХ століття видається актуальним як в науково-пізнавальному, так і в практичному-прикладному плані. Актуальність зумовлена, насамперед, важливою роллю, яку відіграє інститут виборів в суспільно-політичному житті українського народу. Неупереджений аналіз, всебічне осмислення процесу діяльності інституту виборів як у Радянській Соціалістичній Українській Республіці, так і на Криворіжжі, є однією із заповорок не повторення помилок минулого, становлення дійсного, гарантованого Конституцією України, народовладдя, що повинно реалізовуватись в дійових і оптимальних структурах органів влади, які відповідають сучасним формам організації суспільного життя.

В радянській та сучасній історіографії з досліджуваної проблеми не видано жодної монографії, не захищено дисертаційного дослідження, а опубліковані праці, авторами яких є П.Варгатюк, А.Дольчук, О.Мельник

та А.Пахомов [1] лише фрагментарно висвітлювали окремі аспекти інституту виборів 20-30-х років на Криворіжжі.

Специфічним періодом, що досліджується представляється діяльність інституту виборів, яку умовно можна поділити на два етапи: перший з 1920-1935 рр., другий з 1936-1939 рр. Для початкового першого етапу становлення «пролетарського» інституту виборів було характерним відсутність систематизованого законодавства в цілому, в тому числі виборчого, що в свою чергу викликало безсистемність в діяльності виборчих комісій, проведення виборів і підрахунку голосів, судового захисту громадян. В подальшому в законодавстві УСРР запроваджуються вибори на принципах незагального, непрямого, нерівного виборчого права при відкритому голосуванні, а також конституційно закріплюється перелік політичних, соціально-економічних та релігійних цензів щодо виборчих прав громадян. В 20-х роках були сформовані специфічні форми контролю за проведенням виборів з боку партійних і репресивних державних органів, які непередбачені законодавством.

Започаткування другого етапу діяльності радянського інституту виборів пов'язане з прийняттям Конституцій СРСР (1936 р.) та УРСР (1937 р.). Починаючи з 1936 р. в радянській виборчій системі запроваджується декларована соціалістична демократія побудована на принципах загальних, рівних, прямих і таємних виборів. Це надавало можливість протягом довгих

років народу бути фактично усунутим від реальної участі у формуванні влади, а вибори являлись перевіркою громадян на благонадійність і лояльність по відношенню до партії комуністів і держави.

На Криворіжжі, як і в цілому на українських землях, в ході національно–визвольних змагань, у березні 1917 року народ обрав Криворізьку Раду робітничих і червоноармійських депутатів, яка в травні цього ж року об'єдналася з радою селянських депутатів. В цілому у складі Криворізької ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів переважали меншовики і есери.

В подальшому, під тиском обласного об'єднання більшовиків Донецького і Криворізького басейнів у липні 1917 року відбулись перевибори Криворізької ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, до складу якої обрано 580 депутатів, із яких тільки 5 були більшовиками [2, С.12].

9 (22) січня 1918 року на Криворіжжі під керівництвом більшовиків та підтримці радянських військ (командувач В.О. Антонов-Овсієнко) відбулося збройне повстання, в результаті якого гайдамацькі курені були роззброєні, а Криворізька рада розпущена [3, С.120,141;148]. Після перемоги збройного повстання, під керівництвом новоствореного ревкому, відбулися вибори Криворізької ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, у складі якої більшість мали більшовики.

Керований більшовиками виконком ради приступив до здійснення соціалістичних перетворень, в ході яких були утворені відділи: народної освіти, господарський, продовольчий, фінансовий, галузевий та інші. Для підтримання громадського порядку і боротьби з контрреволюційним елементом були створені робітничо-селянська міліція, народний суд і революційний трибунал.

Протягом майже двох років, в ході інтервенції та громадянської війни, військово-політична ситуація на Криворіжжі постійно змінювалася.

В подальшому більшовики в листопаді 1919 року – лютому 1920 року перейшли в наступ на українському фронті, подолавши опір військ Директорії, й встановили свій контроль майже над усіма українськими землями. Розпочався новий етап в історії України – відновлення декоративної держави у вигляді соціалістичної республіки, форсований перехід від багатопартійності та ідеологічного плюралізму до тоталітарного однопартійного більшовицького режиму, де виборності до органів влади не було місця.

Головним завданням, яке доводилось вирішувати партії більшовиків у звільнених від противника районах, було формування органів влади, після чого їхні повноваження повинні були припинитись. У той час в губернських, повітових і волосних центрах, у невеличких містах створювались тимчасові надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети (ревкоми), які не обирались, а призначались губернськими або партійними комітетами (часто політвідділами наступаючих армій), за складом були мало чисельні, але концентрували в своїх руках всю повноту громадянської і військової влади.

Слід зауважити, що військово-революційні комітети на українських землях почали створюватись на підставі декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 4 січня 1919 року „Про організацію влади на місцях“. Виходячи з аналогічних декретів губернських партійних органів на початку лютого 1920 року революційні комітети (від 3 до 5 осіб) призначаються (про виборність, навіть не йшлося) в ряді міст: Єлисаветграді (з 1924 року Кіровоград), Херсоні, Миколаєві, Одесі, Катеринославі та ряді містечок [4, Л.86-88]. Так, перший революційний комітет у Криворізькому басейні було створено на станції Довгинцево 22 січня 1920 року, який складався з трьох чоловік під головуванням

М.Семібратова, а наступного дня ревком було призначено у містечку Кривий Ріг [5, С.31].

По суті, революційні комітети здійснювали диктатуру більшовицької партії, хоча офіційно проголошувалося, що це органи диктатури пролетаріату. Революційні комітети ліквідували старий апарат влади, підбирали потрібних (з точки зору класового підходу та пролетарської відданості) потрібних кандидатів у депутати рад, проводили вибори, створювали апарат виконавчих комітетів рад. В сільській місцевості більшовики відмовилися проводити навіть формальні вибори до сільрад. Функції останніх виконували так звані комітети бідноти. Таким чином, діяльність не обраних, а призначених надзвичайних органів влади була поза контролем трудящих мас.

Завершення військових дій на більшій частині сучасної території України створило передумови для заміни тимчасових революційних комітетів на постійні органи державної влади - ради. Уже 16 лютого 1920 року перестав діяти Всеукраїнський революційний комітет, відновлена діяльність Всеукраїнського ВУЦВК, який 15 лютого 1920 року прийняв постанову про проведення виборів до місцевих рад ,скликання губернських і повітових з'їздів рад та виборів делегатів на IV Всеукраїнський з'їзд рад [6, С.67-68].

Відповідно до постанови ВУЦВК вибори до Криворізької міськради у вересні 1920 року проходили в атмосфері напруженої ідеологічної боротьби. При підтримці більшості жителів Кривого Рогу та рудничного району в ході виборів з 4 по 7 вересня 1920 року до міської ради було обрано 150 депутатів, серед яких 50 комуністів, а інші представляли соціал-демократів та правих есерів [7, Л.89].

В подальшому ситуація в Криворізькому басейні залишалась складною. Існування паралельних органів влади в особі волосних та повітових виконкомів, згодом міськради, часто призводило до конфліктів останніх з ревкомом, який діяв згідно з наказом Особкому з 30 червня 1920 року і втілював в життя суто військово-адміністративні методи [8, Л.89].

З наближенням врангелівців 12 жовтня 1920 року в Криворізькому повіті був оголошений фронтовий стан і вся повнота влади перейшла до повітового ревкому [9, л.105]. Після ліквідації загрози врангелівців, згідно з рішенням повітового комітету КП(б) нові вибори до Криворізької міськради проводилися з 19 листопада по 1 грудня 1920 року. До нового складу міськради пройшла більшість опозиційних партій, відносно більшовикам [10, Л.33].

Чільне місце в виборчому законодавстві посідає загальне (активне) виборче право. Це конституційне право є одним з дієвих засобів реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами – право вільно обирати представників до органів влади. Здійснення загального виборчого права перебуває в самій основі виборчого процесу, без його втілення в реальну практику не можна вести мову про дійсно демократичні вибори. Однією з характерних ознак радянської виборчої системи до середини 30-х років було запровадження принципу не загальності виборів, тобто в той час діяв принцип нерівноправності громадян.

Загальновідомо, що рівноправність – це однаковість, тобто рівність прав людини і громадянина, яка поділяється на загальнонаціональну та юридичну. Загальнонаціональна рівноправність – однаковість природних прав і свобод кожної людини. Рівність людей – це фактична реальна

можливість у використанні своїх природних прав і свобод. Зважаючи на об'єктивно зумовлену, закономірну неоднаковість властивостей, особистих здібностей, реальних можливостей кожної людини та особливість індивідуальних умов її життя, соціальна нерівність як неминучий результат і вияв такої неоднаковості може бути лише частково послаблена, пом'якшена за допомогою спеціальних заходів (пільг або обмежень) з боку держави. На державному рівні в 20-ті роки для значної частини громадян законодавчо вводиться ряд обмежень у виборчих правах. Обмеження прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ входили, зокрема, юридичні норми встановлені національним правом УСРР, які були наслідком нормотворчої діяльності державних органів. Юридичної рівноправності, тобто рівності статусу державно-правоздатних суб'єктів, насамперед, однаковості їх конституційних прав теж не було. Згідно чинної на той час Конституції УСРР 1919 р законодавчо (стаття 21) закріплювався перелік громадян, які не мали виборчого права, що явно вписувалося в проголошену партійно-державну модель диктатури пролетаріату.

Виборча система за Конституцією УСРР 1919 р. відображала загальну соціально-політичну ситуацію в країні. Не вибирали і не могли бути обраними: особи, які використовували найману працю з метою отримання прибутків; громадяни, які жили на нетрудові доходи, як-то: відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна тощо. На конституційному рівні, в УСРР приватні торговці, торговельні і комерційні посередники; ченці і духовні служителі церков і релігійних культів, службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень були позбавлені права голосу. Крім

того, не мали права голосувати особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими, а рівно громадяни, які знаходились під опікою, засуджені за злочини на термін встановлений судовим органом [11, С.131-132].

В жовтні 1921 р. ВУЦВК УСРР прийняв новий закон про виборчі права громадян, згідно з яким право голосу позбавлялись особи, що займалися торгівлею, орендою, промислами [12, С. 620].

Суттєві зміни у виборче законодавства були внесені 10 вересня 1924 року Положенням ВУЦВК і РНК УСРР “Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів”, в якому була розширена соціальна база виборців за рахунок кустарів і ремісників результаті прийняття нового виборчого закону зросла кількість виборців, а відповідно до загальної кількості зменшилося число громадян, які були лишені виборчих прав.

У грудні 1925 року до міськради було обрано 165 осіб. За соціальним складом вони розподілялися так: 94 робітників, 40 службовців, 29 селян, 2 інших [13, С. 45].

З 1925 року влада намагалася перетворити виборчі кампанії у важливий загальнонародний політичний захід. Диктатура партійної номенклатури достатньо укріпилась, щоб відкрито вести мову “про відкриту виборчу кампанію”. Активних противників влади ізолювали, а більша частина населення була достатньо налякана і утримувалась від відкритої критики існуючого режиму.

Виборча кампанія з обрання депутатів міськради розпочалась у середині грудня 1926 року і захопила початок січня 1927 року, в якій прийняли участь 53% виборців. Для повного обліку виборців територія міста була розділена на дільниці, де в самостійній одиниці виділено Гданцівку, Лихманівський і Дзержинський рудники.

Чергова звітна кампанія депутатів перед виборцями розпочалася 25 вересня 1927 року і за планом мала проходити два місяці, але 10 грудня 1927 року окружний вибірком відміняє вибори, посилаючись на отримані дерективи [14]. На нашу думку справжня причина перенесення виборів крилась у хлібозаготівельній кризі, яка розпочалася з кінця 1927 року. Тому проведення виборів до рад і на з'зди рад різних рівнів при загальному невдоволенні хліборобів, могло б проявитися у результатах виборів.

19 лютого 1929 року Президія ВУЦВК затвердила постанову Криворізького окрвиконкому про утворення Бухаринської (зараз Довгинцівська) районної ради, яка фактично підлягала Криворізькій міськраді [15, Л.17].

Відповідно до всього вищевикладеного, можна констатувати, що в 20-х та на початку 30-х років Криворізька міська рада пройшла складний шлях становлення та формування її як структури органу місцевої влади, напрацювання методів роботи, обрання депутатів. Формування міськради та її структур у досліджуваній період відбувався в умовах утвердження адміністративного типу управління, злиття державних і партійних органів, формування тоталітарного режиму влади.

Джерела та література:

1. П. Варгатюк, А. Дольчук Рудна скарбниця Півдня. - Дніпропетровськ: Вид-во "Промінь", 1966. - 161 с.; О. Мельник Криворізька міськрада в 1920-1941 роках. - Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. - 368; Пахомов А. Г. Борьба трудящихся Криворожья за власть советов. - Днепропетровск, 1958. - 198 с.
2. Из истории революционного движения на Криворожье. - Кривой Рог, 1922. - с. 12.
3. В. А. Антонов-Овсиенко Записки о гражданской войне. Т. 1. - М., 1924. с. 120, 141; Великая Октябрьская революция на Украине. К., 1957. Т. 3. с. 148.
4. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). Ф. Р. - 731, Оп. 1. с. 2, Л. 86-88.

5. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920 гг). - Днепропетровск. Док.16, с.31.
6. Олексієнко О.Г. Організаційна діяльність міських Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів УРСР (1917-1936 рр.) // Наукові записки Київського державного університету. - 1957. П.16. Вип. 19 . с.67-68.
7. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО) Ф.1, Оп.1., с.236, Л.89.
8. ЦДАГО України Ф.1, Оп.20., с.236, Л.89.
9. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО) Ф.1, Оп.20., с.236, Л.105.
10. ЦДАГО України Ф.1, Оп.20., с.230, Л.33.
11. Конституція УСРР 1919 // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. - К.: Т-во "Знання України". 1993. - 192 с.
12. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР (СУ УССР). - 1921. - №22. Ст.620.
13. Мельник О.О. Криворізька міськрада в 1920-1941 роках. - Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. - 368 с.
14. Красный Горняк 10 грудня, 1927.
15. ЦАВОВ України Ф.1, Оп.5, с.2112, Л.17.

Дояр Л.В.,
кандидат історичних наук, доцент
(м.Київ)

А ЗАВТРА БУЛА ВІЙНА: ГОРТАЮЧИ "НАУКОВІ ЗАПИСКИ" КДІІ (1941 р.)

Останній передвоєнний науковий збірник Криворізького державного педагогічного інституту був підписаний до друку 11 березня 1941 р. Наклад першого тому становив 225 екземплярів, ціна – 4 крб. за книжку, видання вийшло у Дніпропетровську, на тамтешній поліграфічній фабриці, що розташувалася по вул. Серова, 7.

До збірника увійшли статті з п'ятьох наукових галузей: математика, астрономія, хімія, біологія, мова. Усі статті були написані українською мовою (і це дуже показово для криворізького регіону та ще й в умовах згорнутої на той час кампанії українізації) і супроводжувалися резюме двома іншими мовами: обов'язково російською і на вибір англійською чи

німецькою. Математичні і хімічна розвідки уміщували резюме німецькою, астрономічна і біологічні – англійською, автор філологічної праці писав про німецьку мову з її активним застосуванням, тож, обмежився лише російськомовним резюме.

Оскільки до "Наукових записок" КДПІ 1941 р. увійшли статті достатньо великого обсягу, окрім того, деякі науковці подали до друку одночасно по 2-3 розвідки, то загальна кількість дописувачів видання є невеликою – власне, науковий збірник склали усього 7 дослідників. Серед останніх є як відомі в історії Криворізького державного педагогічного університету імена (К.К. Фасулаті, П.М. Задирака, В.В. Сакк, К.С. Косик), так і дотепер не згадувані (К.С. Леміщенко, Г.В. Ткаченко, В.А. Нікітін). Судячи зі змісту статей, К.С. Леміщенко викладав хімію, Г.В. Ткаченко – біологію, а В.А. Нікітін – німецьку мову.

Автором публікацій з математики був доцент КДПІ, післявоєнний завідувач кафедри математики Ф.К. Косик. Він захоплювався математичним природознавством, застосовував методи математичної фізики, шукав розв'язання інтегрального рівняння, яке замінює диференціальну систему. До збірника увійшли дві його статті, присвячені проблемі побудування [3, с. 3-16] та перетворення [2, с. 17-24] функції Гріна для операторів вищих порядків.

Автором астрономічної розвідки був тогочасний асистент кафедри математики КДПІ, у післявоєнні часи старший викладач астрономії та аналітичної геометрії Володимир Володимирович Сакк. У своїй праці він проаналізував результати спостережень телескопічних метеорів [6, с. 25-34]. З його публікації ми дізнаємося про цікаві подробиці з історії кабінету астрономії КДПІ. Автор, зокрема, повідомляє, що з 10 серпня 1938 р. Криворізький педагогічний інститут за пропозицією кафедри

астрономії Саратовського державного університету ім. М.Г. Чернишевського приступив до систематичних спостережень над телескопічними метеорами. Ця робота мала всесоюзний масштаб і проводилася за загальним планом і програмою, розробленою Центральною Комісією по метеорах, кометах і астероїдах при Академії Наук СРСР. Її одночасно здійснювало десять наукових установ (дві обсерваторії, університети та інститути) і те, що до списку дослідників потрапив звичайний периферійний інститут, свідчить про високий науковий потенціал тогочасного КДПІ. Загальна розробка проблеми телескопічних метеорів була покладена на кафедру астрономії Саратовського університету, працівники ж останньої задіяли криворізьких науковців.

По кабінету астрономії КДПІ заявлене дослідження виконував викладач В.В. Сакк і лаборант кабінету астрономії, тогочасний студент інституту М.К. Романець [6, с. 25]. Експеримент проводився з 10 серпня 1938 р. по 1 січня 1940 р. в шестикратний бінокль і загалом тривав 76 годин. Впродовж 59 годин застосовувався призматичний бінокль ГОМЗ 6Х30 діаметром поля зору близько 8 градусів. За цей час було зафіксовано 33 метеори, включаючи "уривки", тобто ті метеори, що пройшли все поле зору або вийшли з нього. Середній показник проходження становив 0,56 метеора за годину. Як зазначалося у науковому резюме, дослідження В.В. Сакка і М.К. Романця порівнювалося з результатами, раніше опублікованими І.С. Астаповичем [6, с. 32]. У цілому, тогочасні криворізькі астрономи констатували низьку "метеорну густість" рідного неба [6, с. 26].

Публікацію з хімії підготував К.С. Леміщенко. Він розповів про винайдення Гейтером у 1863 р. ацетоацетатного ефіру і дослідив механізм

його конденсації за схемами різних науковців (Міхаель, Шейблер, Челінцев) [4, с. 35, 38-40].

Найбільшу кількість розвідок до останнього передвоєнного збірника КДПІ підготували інститутські біологи. Авторами цих праць стали Г.В. Ткаченко, К.К. Фасулаті, П.М. Задирака. Професор Пилип Макарович Задирака (перший завідувач кафедри зоології КДПІ (1932-1940 рр.)) дослідив біоекологічні особливості крапчастого ховраха, який з групи ссавців Криворіжжя належав до найважливіших шкідників сільського господарства [1, с. 109]. Свої наукові спостереження П.М. Задирака провів впродовж 1939-1940 рр., основною базою для його досліджень були цілинні ділянки і перелоги околиць Кривого Рогу, а також розорані і засіяні хлібними культурами поля. На момент виходу збірника Пилип Макарович вже виїхав з Кривого Рогу: з 1940 р. він працював у Чернівецькому університеті.

Найпродуктивнішим автором передвоєнних наукових розвідок був Кирило Ксенофонович Фасулаті, який з 1938 р. завідував кафедрою анатомії та фізіології людини і дарвінізму. У названому збірнику розміщено три його статті. У роботі, присвяченій біоценозу Причорномор'я, він порівняв флору і фауну солонців і солончаків [8, с. 71-108]. Досліджуючи заповідник Асканія-Нова, К.К. Фасулаті розглянув ентомофауну дикої люцерни, встановив, що з цією рослиною безпосередньо пов'язано 73 види різноманітних комах [9, с. 151]. Виходячи з цього, науковець провів власну класифікацію, виокремивши 7 розрядів комах, які співіснують з дикою люцерною [9, с. 151-152]. У роботі К.К. Фасулаті вказано, що автор застосував новий метод дослідження. Зокрема, зафіксовано перехід від кількісного обліку, що дає можливість реєструвати біоценоз і його "населення", до безпосередніх польових спостережень за окремими

рослинами (аналіз цих рослин, облік пошкоджень, лабораторне розведення відповідних комах) [9, с. 151]. У збірник КДПІ було розміщено зібрані К.К. Фасулаті матеріали до вивчення ентомофауни Причорноморської смуги посушливого степу [10, с. 155-186].

Цікавою і показовою у кількох аспектах була стаття Г.В. Ткаченка, присвячена проблемі зменшення ваги яблук при зберіганні їх у різних температурних умовах [7, с. 65-69]. По-перше, Г.В. Ткаченко навів актуальні дотепер поради – чим нижче температура зберігання, тим соковитішими стають яблука, а по-друге, не ставлячи перед собою такої мети, він здійснив опис яблучних садів радгоспу "Веселі Терни" станом на 1937 р. Згадуючи сучасні супермаркети, де пірамідально викладено позбавлені будь-якого запаху парафіновані яблука з Польщі, не встигаєш заковтнути слину, читаючи, які сорти яблук у промислових масштабах вирощували у Кривому Розі напередодні Великої Вітчизняної війни: золотий пармен, пепен лондонський, зеленка вуда, бельфлер жовтий, ренет реліанський, кальвіль сніжний, кальвіль червоний, шафран смугастий, тірольський голубок [7, с. 65]. Дослідник підкреслив, що найстійкішими у зберіганні є такі сорти, як кальвіль сніжний, кальвіль червоний, бельфлер жовтий, ренет реліанський і шафран смугастий [7, с. 69].

Фатальним передчуттям напередодні неймовірних страждань часів війни стала остання стаття "Наукових записок КДПІ" 1941 р. Її автором був В.А. Нікітін, який дослідив питання про "викладання німецької лексики у світлі нового на той час вчення про мову" [5, с. 187-206]. Спираючись на дані марксистської матеріалістичної лінгвістики, використовуючи вчення М.Я. Марра про лінгвістичні елементи, В.А. Нікітін вказав, що у німецькій мові збережено архаїчні пережитки, які

створюють "штучні перешкоди" у взаємному порозумінні між народами. А відтак, автор закликав забезпечити пригніченим капіталізмом нацменшинам "швидкий культурний розвиток в умовах соціалізму" [5, с. 205-206]. Та якби ж тільки мовні зіткнення турбували тогочасний світ... Агресивна людиноненависницька політика Третього рейху, викладена бездоганною німецькою у гітлерівській "Майн кампф" (1925 р.), вже тоді констатувала гуманітарну катастрофу цивілізації і поставила людство на межу фізичного виживання. Інститутський викладач німецької, як і мільйони інших людей на Землі, навіть уявити собі не міг, що, згодом, у майбутніх жертв і свідків злодіянь нацистів на окупованій території СРСР німецька мова ще кілька десятиліть поспіль буде викликати важкі емоційні травми...

Джерела та література:

1. Задирака П.М. До вивчення біоекологічних особливостей крапчастого ховраха/ П.М. Задирака// Наукові записки [Ред кол. С.І. Аладкін (голова), К.К. Фасулаті (заст. голови), Ф.К. Косик, О.П. Зеленський]. – Кривий Ріг-Дніпропетровськ: Вид-я КДПІ, 1941. – 206 с. – С. 109-136.
2. Косик Ф.К. Перетворення функції Гріна для оператора вищих порядків/ Ф.К. Косик// Там само. – С. 17-24.
3. Косик Ф.К. Побудування функції Гріна для операторів вищих порядків/ Ф.К. Косик// Там само. – С. 3-16.
4. Леміщенко К.С. Механізм синтезу ацетоацетатного ефіру у порівнянні з аналогічними конденсаціями/ К.С. Леміщенко// Там само. – С. 35-64.
5. Нікітін В.А. До питання про подачу німецької лексики у світлі нового вчення про мову/ В.А. Нікітін// Там само. – С. 187-206.
6. Сакк В.В. Деякі результати спостережень телескопічних метеорів/ В.В. Сакк// Там само. – С. 25-34.
7. Ткаченко Г.В. Зменшення ваги яблук при зберіганні їх у різних температурних умовах/ Г.В. Ткаченко// Там само. – С. 65-70.
8. Фасулаті К.К. До вивчення біоценозів Причорноморського солончаково-солонцевого комплексу/ К.К. Фасулаті// Там само. – С. 71-108.
9. Фасулаті К.К. Ентомофауна дикої люцерни та її зв'язок з іншими рослинами/ К.К. Фасулаті// Там само. – С. 137-154.
10. Фасулаті К.К. Матеріали до пізнання ентомофауни Причорноморської смуги посушливого степу/ К.К. Фасулаті// Там само. – С. 155-186.

Шляхтич Р. П.,
кандидат історичних наук,
Криворізький державний педагогічний університет

ГЕТТО НА КРИВОРІЖЖІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Кривий Ріг це перший великий населений пункт Дніпропетровської області, який був окупований німецькими військами влітку 1941 року. Спочатку влада в місті належала 538 комендатурі на чолі з майором Реглером. Для забезпечення порядку в місті 17 серпня 1941 року створюється міська управа, яку очолив місцевий мешканець Сергій Шерстюк. Навколишні села були включені до складу сільського Криворізького району очолюваного Георгієм Єфременко [1, арк. 70]. З вересня 1941 року утворюється гебіт «Кривий Ріг» який включав у себе три колишні радянські райони: Апостоловський, Криворізький та Широківський. Саме у такому, широкому розумінні, використовуємо у статті поняття «Криворіжжя».

Інформація про гетто, які були створені на території гебіту «Кривий Ріг» міститься в «Енциклопедії гетто та таборів, 1933-1945», а також деякі відомості про них є у свідченнях очевидців з колекції архіву Yahad-In Unum.

За даними, які вміщені у «Енциклопедії гетто та таборів, 1933-1945» на території Дніпропетровської області в роки окупації було утворено 6 гетто, чотири з яких було створено у сільській місцевості: с. Нововітебське, с. Кам'янка, с. Інгулець та у с. Фрайдорф. Всі ці села у роки окупації входили до складу криворізького гебіту [2, р. 309-320]. Гетто були відкритого типу, тобто єврейські родини мешкали у якійсь частині села, але вона не була огорожена, як у містах. Одним з найбільших було гетто у колонії Інгулець.

До початку німецької окупації Інгульця у цьому населеному пункті мешкало близько 1000 євреїв. Як згадує один з респондентів, коли німці прийшли у колонію Інгулець, її було поділено на дві частини: в одній мешкали українці, а в іншу частину села німці зігнали єврейське населення [4]. В цьому гетто мешкали не тільки євреї з Інгульця, але й з навколишніх сіл. Найбільше лютували в гетто місцеві поліцаї. Вони вбивали єврейських дітей, гвалтували жінок, грабували мешканців гетто [2, р.310]. Перші розстріли в гетто почались у грудні 1941 року, тоді було розстріляно літніх осіб. В травні 1942 року розпочинається ліквідація гетто. 20 травня близько 300 молодих євреїв було вивезено до трудового табору в с. Новоселівка, а решту євреїв було розстріляно на початку червня 1942 року [2, р.310]. Дуже добре ліквідацію гетто пам'ятає свідок. Так, він свідчив, що спочатку євреїв сконцентрували у приміщенні місцевого театру, а потім колонною погнали в напрямку селища Широке. За колоною їхало п'ять бричок з речами. Під час руху колони один єврей, намагався втекти. Але коли зрозумів, що його намір не вдався перерізав собі бритвою горло.

Біля с. Широкого вже були викопані дві ями. Їх викопали місцеві комуністи, яких потім там теж розстріляли. Розстріл проводили німці, стріляли з кулеметів. Місцевих поліцаїв під час розстрілу свідок не бачив. Одежу вбитих людей німці палили і шукали золото, а кращий одяг був відвезений до церкви у селі, яка виконувала роль складу [4].

Ще одне гетто про яке згадують свідки знаходилось у селі Кам'янка, в якому до нацистської окупації мешкало півтори тисячі євреїв. Селище було окуповано 16 серпня 1941 року, а вже у вересні всіх євреїв зігнали до однієї вулиці, яку огородили колючим дротом. Їм не дозволяли виходити за межі гетто, грабували та кожен день виводили на примусові

роботи [2, р.311]. Гетто у Кам'янці було ліквідовано 29 травня 1942 року. Про ліквідацію гетто згадує свідок із села Златоустівка, яке знаходилось поруч з Кам'янкою. Колону з євреями гнали після обіду. За нею їхало багато бричок на них везли дітей та літніх осіб. Перед самим розстрілом єврейське населення загнали до балки та змусили їх там чекати. Сам розстріл відбувався на узвишші. Євреїв у яких був гарний одяг роздягали, а інших розстрілювали в одязі. Свідок запам'ятав, що біля місця розстрілу були лише місцеві поліцаї [3].

Ще до ліквідації цього гетто всіх працездатних євреїв з Кам'янського гетто відвезли до трудового табору у селі Авдотіївка. Місцева мешканка згадувала, що восени 1942 року у село привезли до 200 євреїв з сіл Кам'янка та Ізлучисте. Їх помістили у табір і серед них були лише дорослі, а дітей не було. Їх розстріляли в кінці травня під час ліквідації гетто у Кам'янці. Коли про це дізнались у таборі, цілий день з нього було чути крик.

Працювали євреї з табору на будівництві греблі. Їм привозили землю, а вони її насипали на греблю. Під час роботи їх охороняли німці. Свідок запам'ятала, що німці заради забави, декілька разів заганяли у холодну воду вагітну єврейську жінку і дивились, чи зможе вона виплисти.

Всіх євреїв з цього табору вивезли восени 1943 року в район Софіївки і подальша їх доля для свідка невідома [5].

У поселенні Фрайдорф, яке входило до складу колишнього Сталіндорфського району, в роки нацистської окупації теж було створено гетто. Німці окупували це поселення у серпні 1941 року. Проте, досі невідома точна кількість єврейського населення, яке мешкало у ньому на момент нацистської окупації. У перші місяці окупації поселенням керував німецький військовий комендант, а згодом старостою став місцевий

мешканець на ім'я Філіп, а поліцію очолив теж місцевий на прізвище Мазур [2, р. 309]. Як свідчила місцева мешканка Софія Гольдштейн німці змусили всіх місцевих євреїв покинути власні оселі. Їх поселили в будинки на околиці села і в кожному будинку мешкало декілька сімей.

Гетто у Фрайдорфі існувало з літа 1941 до весни 1942 року. Умови життя і праці в гетто були доволі суворі. Мешканці гетто змушені були обмінювати свої останні речі на продукти, щоб вижити. Працездатних євреїв кожен день виводили на сільськогосподарські роботи. Переважно вони мали займатись доглядом за худобою. Крім того, мешканці гетто дуже страждали від дій місцевих поліцаїв. Деякі євреї були ними вбиті за те, що начебто вони були комуністами [2, р. 309].

В березні 1942 року молодих та працездатних євреїв вивели з табору і майже 25 кілометрів гнали в район села Ланговка. Там знаходився трудовий табір, ув'язнені у ньому люди використовувались для будівництва траси Кривий Ріг-Дніпро. Всіх хто залишився в гетто німці розстріляли. Загальна кількість жертв і досі не відома. Проте, за підрахунками Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистів в Сталіндорфському районі протягом 1941-1943 років було вбито 3911 євреїв [2, р. 310].

Село Нововітебське нацисти окупували 18 серпня 1941 року. До війни у ньому мешкало 277 євреїв, але до приходу окупантів багато з них встигли евакуюватись або були мобілізовані до Червоної армії. Євреї, які залишились в селі після окупації, змушені були мешкати у відкритому гетто, яке було створено на одній з вулиць села. В квітні 1942 року працездатних євреїв відібрали і відправили до робітничих таборів, які знаходились у селах навколо Софіївки. Всіх хто залишився в гетто

розстріляли у травні 1942 року. А євреїв, які працювали у робітничих таборах вбили взимку 1942-1943 років [2, р. 319].

Отже, у самому Кривому Розі, як відомо, планувалась створення гетто у серпні 1941 року, але воно так і не було створено. Майже всіх криворізьких євреїв було розстріляно в жовтні 1941 року. Проте, в навколишніх селах, які ввійшли до складу криворізького гебіту, були створені гетто. Окупанти використовували мешканців гетто для сільськогосподарських робіт, а також для будівництва доріг. Крім нестерпних умов життя, мешканці гетто піддавались різноманітним тортурам як з боку місцевих поліцаїв, так і німців. Всі гетто були ліквідовані навесні або влітку 1942 років. Майже нікому з мешканців цих гетто вижити не вдалось.

Джерела та література:

1. ДА СБУ м. Дніпро, ф.4(Р), оп.2, спр. 75, т.4
2. *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933-1945, Volume 2 Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, 2012
3. Yahad-In Unum's Archives / Testimony n.909U
4. Yahad-In Unum's Archives / Testimony n.940U
5. Yahad-In Unum's Archives / Testimony n.1081U

Печеніна Н.А.,
кандидат історичних наук, доцент,
Криворізький державний педагогічний університет;
Сукаленко А.О.,
військовослужбовець ЗСУ (м. Дніпро)

КРИВОРІЗЬКІ КОРЕНІ РОДИНА (РОДІОНА) НАХАПЕТОВА

В січні 2019 року 75 років від дня народження святкував видатний актор, кінорежисерта сценарист Родіон Нахапетов. Його ім'я відоме як на пострадянському просторі, так і далеко за його межами.

Родіон (Родін) Рафаїлович з'явився на світ 21 січня 1944 року в м. П'ятихатки Дніпропетровської області. Його мама була учасницею підпільної організації під назвою «Батьківщина», а отець Рафаїл Нахапетов - керівником одного з загонів того ж підпільного товариства. Знайомство батьків відбулося у партизанському загоні на Криворіжжі. Рафаїл Нахапетов за національністю був вірменином, та після завершення Другої світової війни повернувся до себе на Батьківщину.

До 5 років хлопчик разом з матір'ю жив у бабусі в селі Скелеватка, що під Кривим Рогом. Його мама працювала вчителькою в сусідньому селі.

Маленьким Родіною особливо ніхто не займався. Дорослі працювали у колгоспі, а допитливий хлопчик, завжди брудний від землі, захоплювався дивовижним світом комах, мурах та різних жучків. Милі серцю сільські вечори з запахом сіна, парного молока та щойно спеченого хліба, назавжди залишились у спогадах вже дорослого Родіона. І та річечка Інгулець з тихою заводдю кришталево чистої води та блакитного неба, не раз згадується як «рай».

У дитинстві мріяв Родіна про безкрайне море, бачив себе командиром великого корабля, які борознять водні простори. Потім кликало небо - обов'язково стати льотчиком та скинути над Скелеваткою пакунок з подарунками. А ще мріяв жити довше усіх і не бідувати. У дитячих спогадах закарбувалася у пам'яті одвічна для того часу проблема з грошима. Особливо недолік їх відчувався у місті Дніпропетровську, куди у 1949 році Галина переїхала з п'ятирічним Родіною.

Влаштувавшись у міський піонерський табір піонервожатою, вона отримувала мізерну зарплатню, і ледве зводила кінці з кінцями. За невеликі гроші найняли не кімнату, а куточок з ліжком у чужих людей, і те з умовами: тільки з десяти вечора і до сьомої ранку, й не пізніше.

Не вмикаючи світла, пробиралися Галина та Родіна між сплячими до свого ліжка, а вранці були змушені покидати кімнату.

У вересні 1950 року в районі Нижнього поселення була відкрита середня школа №34. Триповерхова, з великими вікнами, школа була побудована полоненими німцями і знаходилась між авто заводом (так називали секретний військовий завод) та величезним яром.

Галина Антонівна отримала у новій школі постійну роботу й викладала українську мову та літературу. Це була найщасливіша пора її життя. Вона, будучи талановитим педагогом, прищепила власній дитині любов до науково-фантастичної літератури, а також вмовила його відвідувати суднобудівний гурток.

Але щастя для Галини Антонівни тривало недовго. У 1951 році, у 29 років у неї виявили туберкульоз легенів й категорично заборонили спілкування з дітьми. Вона змушена була залишити денну школу «лаштувалася у вечірню, для дорослих. В біографії Родіона також відбулися серйозні зміни – він потрапив у дитячий будинок м. Новомосковська, де прожив близько 2 років.

Трохи пізніше Родін Нахапетов потрапив у драматичний гурток при Палаці культури, перебуваючи в якому юнак отримав перші навички гри.

Перший дебют майбутнього актора відбувся у 1958 році. Тринадцятирічний Радік під час новорічних свят на шкільній сцені примусово зіграв свою першу роль ведмеда. Це й вирішило його подальшу долю. Через деякий час за власним бажанням записався юний актор у дорослий драматичний гурток Будинку культури. Керівник гуртка Дмитро Брозинський володів особливими здібностями виявляти талант. Саме з його «легкої руки» розпочався творчий шлях Родіона Нахапетова.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Маринова Т. Родион Нахапетов // Встреча. - №7, июнь, 2004.
2. Октябрева О. Украинские звезды на московском небосклоне. Р.Нахапетов// Комсомольская правда, 1 октября, 2004.
3. Нахапетов Р. Влюбленный. - М.: Вагриус, 1999.

Товстоляк Н.М.,
кандидат історичних наук, доцент,
Член Національної спілки краєзнавців,
Криворізький державний педагогічний університет

З ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО МІСЬКОГО БУДІВНИЦТВА У 60–70–ТІ РОКИ ХХ СТ.

У 60–70-ті рр. ХХ ст. на території Криворіжжя високими темпами велося будівництво промислових об'єктів, нових житлових районів, об'єктів соціально–побутового призначення, закладів освіти. Сам процес міського будівництва широко висвітлювався на сторінках міської газети «Червоний гірник», малотиражних газетах підприємств, історико–краєзнавчих виданнях. Але до нашого часу залишається актуальною та маловивченою історія комунального господарства міста, зокрема водопостачання та водовідведення, будівництва шляхових комунікацій із твердим покриттям, освітлення вулиць, озеленення тощо.

Актуальність дослідження визначається й тим, що до проведення робіт із благоустрою залучалися не лише штатні робітники міських підприємств, але й тисячі мешканців Кривого Рогу, зокрема учні, студенти навчальних закладів різних рівнів, комсомольці. Особливістю цього процесу є те, що планування та організація робіт була за традицією того часу пов'язана із святкуванням ювілейних дат радянської держави: 50–років Великої жовтневої соціалістичної революції (1967 р.), 50–річчя ВЛКСМ (1918 р.), 100–річчя з дня народження В.І. Леніна (1970 р.). Патріотичний підйом молоді, бажання прикрасити рідне місто та поліпшити умови проживання стали вагомою мотивацією під час проведення суботників та недільників. Не випадково, за внесок у розвиток Кривбасу Наказом Верховної Ради СРСР від 16 травня 1965 р.

Криворізька міська організація ВЛКСМ була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Трудові подвиги молодих криворіжців було відзначено у назвах нових підприємств: Новокриворізький ГЗК був названий ім'ям Ленінського комсомолу, а Північний ГЗК – ім'ям Комсомолу України.

Цінними джерелами інформації є фонди криворізьких міських установ та підприємств Державного архіву Дніпропетровської області, які свідчать, що на початку 60–х рр. ХХ ст. благоустрій та озеленення Кривого Рогу значно відставали від промислового та житлового будівництва. На 1960 р. місто мало: 1232 вулиць, 309 з них заощено; не мали освітлення – 759, відсутній водогін – 291; відсутня каналізація – 1015; відсутні заощені тротуари – 880. Такими були Веселі Терни, Залізничне, Довгинцево [1, арк. 29].

Тому наприкінці 50–х – на початку 60-х рр. ХХ ст. міською владою, партійною та комсомольською організаціями Кривого Рогу було прийнято рішення про розширення та реконструкцію об'єктів благоустрою та комунального господарства у 1960–1961 рр., це була так звана «дворічка благоустрою». Вже у 1960 р. було побудовано 576 тис. кв. м доріг, 189,9 тис кв. м тротуарів, висаджено 289 тис. шт. дерев, розбито 13 нових скверів, побудовано 37 км водогону, 18,1 км електромереж, 14,2 км каналізації, побудована об'їзна дорога по вул. Боровського, Кобилянського, пров. Толстого – 2,3 км, завершено будівництво бетонних доріг Кривий Ріг Північний ГЗК та ст. Роковата – ЦГЗК, побудовано міст до Піонерського парку та силами громадян наведено у ньому благоустрій тощо [2, арк.85–86]. У цей час велося будівництво каналу «Дніпро–Кривий Ріг» який забезпечив місто питною водою. Переможцями робіт з благоустрою стали райони міста: 1 місце –

Жовтневий район, 2 місце – Держинський, 3 місце – Центрально-Міський район. Серед підприємств 1 місце посів Металургійний завод ім. В.І. Леніна, 2 місце – Південний ГЗК і РУ ім. Комінтерна, 3 місце – завод «Комуніст» [3, арк. 69].

На початку 60-х рр. ХХ ст. для відпочинку громадян встановлюють лавки за малюнками архітекторів: розлогі спинки, фігурні ніжки з чавуну із дерев'яними планками, будують дитячі майданчики, дитячі грибки-пісочниці; з 70-х рр. ХХ ст. на вулицях міста з'явилися фонтанчики-гноми з питною водою, які працювали у спекотну пору року. На жаль, побачити їх можна лише на фото того часу. Особлива увага приділялася агітаційним майданчикам та відкритим сценам у парках, які завжди були центрами свят та відпочинку, були популярними серед населення.

До 20-річчя Перемоги над фашизмом міськвиконком, партійні та комсомольські організації провели велику роботу із встановлення меморіальних дошок героям Великої Вітчизняної війни; вул. Санаторна була перейменована на вул. Героя Радянського Союзу В.Є. Шкапенка, вул. 2-Жилконторську на вул. Героя Радянського Союзу Овчаренка І.Т., ЗОШ № 32 присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу Скляра Г.А. [4, арк. 87] та ін.

У 1966–1967 рр. роботи з благоустрою проводилися за планом підготовки та проведення святкування 50-річчя радянської влади. До нашого часу у топоніміці міста залишилося багато об'єктів із назвою «ювілейний», «ювілейная». Активну участь у підготовці до святкування взяли студенти Криворізького педагогічного інституту. За інформацією ректорату КПІ у 1967 р. систематично проводилися роботи з благоустрою території інституту, проведено посадку дерев у ботанічному саду біля нового головного корпусу КПІ : висаджено 1200 дерев 80 видів, більше

2500 чагарників, розбито клумби, алеї. Організовано проводився догляд за рослинами на території інституту. 600 студентів інституту працювали у передсвяткові дні з благоустрою території Криворізького металургійного комбінату [5, арк. 3]. Значним науковим доробком у галузі озеленення та благоустрою стали дослідження відомого криворізького вченого І.А. Добровольського, зокрема його наукове дослідження «Підбір порід для озеленення Кривбасу» (Кривий Ріг, 1966), в якому на основі багаторічних досліджень території Криворізького залізорудного басейну ним було запропоновано програму озеленення Кривбасу. На жаль, рукопис так і залишився не надрукованим.

Слід зазначити, що роботи з будівництва та благоустрою Криворіжжя були організовані відповідно до п'ятирічних планів, плану розвитку міста та обов'язків учасників соціалістичних змагань, які приймалися за ініціативою громадян. Так, одним зі складних видів робіт з благоустрою було озеленення міських територій. На початку 60-х рр. було побудовано нову міську оранжерею, почали закладати нові парки та сквери, проводити реконструкцію старих. За рекомендацією І. Добровольського керівництву міста та керівникам місцевих установ було запропоновано вирощувати та висаджувати такі дерева, як липа, каштани, срібляста тополя, більше висаджувати живі ізгороді, щоб позбавити місто від примітивних огорож. Значна увага приділялася клумбам, малим архітектурним формам у парках і скверах. У цей час активно працювали архітектори і скульптори міста, одним із найпопулярніших судилося стати О. В. Васякіну (1925–2015). Вулиці Кривого Рогу прикрасили роботи скульптора - пам'ятники Данко, Артему, Держинському, Полю, Пушкіну, Лермонтову, Весніку та ін.

Враховуючи великий обсяг робіт з благоустрою території Криворіжжя, який не завжди могли виконати комунальні підприємства міста, міськвиконком та міській комітет компартії вирішили закріпити благоустрій територій по районах за промисловими підприємствами та установами Кривого Рогу.

Насущною проблемою було озеленення Криворіжжя. Розвинена промисловість, розташування на території міста великих рудників, кар'єрів, гірничо-збагачувальних комбінатів тощо, недостатній рівень благоустрою створювали забруднену атмосферу, що сильно впливало на стан здоров'я людей. Тому особливо актуальним було створення зеленої зони міста. У 1957 р. «Гипроградом» було розроблено проект зеленої зони Кривого Рогу, загальна площа цієї території складала понад 137 тис. га. За проектом необхідно було майже у 2,5 рази збільшити площу зелених насаджень у міській забудові та приміських настрійках і дорогах, почалося виділення ділянок для колективних садів робітників та службовців, які невдовзі були приєднані до території міста.

Найбільшими об'єктами зеленого будівництва у поєднанні з соціокультурним призначенням були парки ім. газети «Правда», Комсомольський, парк ім. Хмельницького, парк ім. Суворова, парк заводу «Комуніст», рудоуправління ім. Дзержинського. Особливістю парків радянського періоду було те, що рекреаційні зони відпочинку повинні були нести інформаційне та ідеологічне навантаження. Там розміщували дошки пошани з фото кращих робітників району та підприємств, майданчики для лекторіїв, пам'ятники.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Криворіжжя сформувалося як унікальна територія, на великій площі якої співіснували великі металургійні та гірничо-збагачувальні підприємства і усе, що було пов'язано з їх

технологічними процесами, кар'єри з видобутку корисних копалин, шахти, фабрики, заводи, комбінати. Разом із великим будівництвом швидко будували житлові масиви у районі Соцміста, Рибасово, Соколовки, Інгулецького ГЗК, на березі Кресівського водосховища. На відміну від забудови кінця 40–50-х рр. ХХ ст., до планів нових мікрорайонів було включено об'єкти соціально-побутового призначення, передбачено будівництво скверів та дитячих майданчиків, благоустрій берегів водоймищ. Значно покращився рівень благоустрою міста, Кривий Ріг став не лише індустріальним, але й культурним центром Півдня України: нові освітні заклади, новий стаціонарний цирк, стадіони, палаці культури, бібліотеки, красиві площі та сквери. Щоб подолати труднощі з міськими пасажирськими перевезеннями у 1972 р. Харківським інститутом «УкркомунНДІпроект» було розроблено проект швидкісного трамваю у Кривому Розі, будівництво якого розпочалося у червні 1974 р., а урочисто відкрито було у грудні 1986 р. Роботи з благоустрою Криворіжжя знайшли продовження у планах розвитку міста, розроблених у 80–90-ті рр. ХХ ст. Сучасні мешканці і гості міста можуть побачити їх наочно: квітковий годинник, великі фонтани, площа перед міськвиконкомом, Поштовий проспект та інші. Суттєвим недоліком є те, що у сучасних містобудівельних планах Кривого Рогу не знайшлося місця для Криворізького історико–краєзнавчого музею, який після свого відкриття у 60-тих рр. ХХ ст. залишається у приміщенні, площа якого не вміщує унікальні колекції музею, гальмує його подальший розвиток як наукового центру пам'яткознавства та збереження історичної спадщини Криворіжжя. Взагалі прийшов час створити Криворізький історико-краєзнавчий заповідник.

Отже, комплексне наукове вивчення історії Криворіжжя другої половини ХХ ст. залишається актуальним завданням наших історико-краєзнавчих установ та краєзнавців. Це великий за своїм обсягом об'єм інформації, яку треба зібрати, систематизувати, зробити доступною для багатьох майбутніх поколінь. Поки ще живі люди, які допоможуть своїми спогадами написати цікаву, яскраву, змістовну історію Криворіжжя другої половини ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. Р-4869, оп.1, спр.125.
2. ДАДО, ф.Р-4869, оп.1, спр.125.
3. ДАДО, ф. Р-4869, оп.1, спр.125.
4. ДАДО, ф.Р-4855, оп.1, спр.107.
5. ДАДО, ф.Р-3966, оп.2, спр.56.

Кравченко Л. Ф.,
Член Національної спілки майстрів народного мистецтва України,
зберігач фондів I категорії,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

РУШНИКИ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ КРИВОРІЗЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Вишивані рушники є одним із джерел етнічної своєрідності української традиційної культури. В народній обрядовості вони пов'язуються з сакральним дійством, особливо при важливих сімейних обставинах (народження, створення сім'ї, проводах небіжчика). З далеких часів енергетична наповненість магічних систем знаків і символів ритуальних рушників збагачувалася у продовж століть. «... Народ присвячував таку велику увагу рушникам, міцно придержувався їхньої

функції в усіх обрядах. І хоч первісна роль рушників, як талісману та магічного знаряддя, забулася, народ не тільки що не перестав ставитися до рушників з набожністю, але навіть впровадив їх та пристосував до християнських звичаїв» [1, с. 5]. Саме на музейній колекції вишиваних рушників Покровської церкви м. Кривий Ріг яскраво простежуються тенденції змін в мистецтві рушникарства на межі XIX-XX століть та взаємодія його з церковними діями.

Тому метою цієї статті є вивчення процесів осучаснення та подальшого розвитку народної культури на прикладі покровських рушників. Завдання: проаналізувати колекцію рушників з Покровської церкви Кривого Рогу за їх призначенням, характером вишивки, рівнем майстерності виконання, змістовним навантаженням обрядових полотен; з'ясувати роль рушників у православних обрядах та побуті; визначити їх семантику. Це, на нашу думку, дозволить частково відновити у генетичній пам'яті сучасних українців їх ідентичність.

У статті використані теоретичні напрацювання Тетяни Кара-Васильєвої [4], Юрія Мельничука [6], Лідії Орел, Світлани Китової [5] та інших фахівців. Автор особисто досліджувала народні традиції у Донецькій, Полтавській та Черкаській областях протягом останніх 25 років.

Церква Покрови Пресвятої Богородиці була закладена у 1886 році з ініціативи громади Кривого Рогу. Миряни поважали цей храм і дарували йому численні вишивані роботи, серед яких були рушники родинні, подарункові, весільні, поховальні та вишиті для храму. Всі вони мали культове навантаження. У народі була традиція нести у церкву свої твори, щоб відвести лихо або хворобу, а також на знак вдячності за добрий

перебіг обставин чи зцілення. Залишали рушники під час вінчання та панахиди, або передавали у храм після смерті членів родини.

У 1920 році церкву закрили і через рік на її базі створено притулок для дітей-сиріт, але іконостас, частина культових речей та рушники певний час зберігалися в одному з приміщень. За рішенням Міськвиконкому № 366 від 19 квітня 1960 р. «Про відчуження землі у церкви по вулиці Українській у зв'язку з будівництвом дороги» у 1964 році храм було зруйновано, а культові речі та 60 рушників і їх фрагментів, що не були знищені і розкрадені у 30-50 роках ХХ ст., передані Криворізькому історико-краєзнавчому музею. Ці рушники віднесені до історичної групи, але мають етнографічну та художню цінність.

Більшість з них вишиті на лляному фабричному полотні червоною та чорною заповоччю косим хрестиком, що пов'язано з появою у середині ХІХ століття такої техніки, великої кількості друкованих схем для неї та розвитком мануфактурного виробництва тканин. Поруч із класичними взірцями традиційної народної вишивки з притаманними кожному регіону художніми особливостями з'являються нові натуралістичні рослинні мотиви у червоно-чорній гамі. Стрімкому поширенню нової техніки сприяли рекламні листочки з друкованими узорами, які безкоштовно, у вигляді премії, надавалися покупцям дешевого мила або одеколону фірми «Брокар и К.» [4, с. 22].

Захоплення брокарівським стилем вишивання значно нівелювало сталу народну вишивку [3]. Але на Криворіжжі збереглася традиційна побудова композиції рушників. Кожна вишивальниця творчо підходила до добору друкованих схем, до послідовності їх виконання, до художньо-естетичного їх вигляду. Яскравим прикладом є два рушники різного

призначення з однаковим візерунком зверху і зовсім несхожими у нижній частині: один (фото 2) має значення святкового, інший (фото 1) – з певним декором, подарунковий для храму (можливо до свята «Торжество Православ'я»). Частково збережена регіональна традиція додавання жовтого кольору [14, 17]. Зразки дійсно стародавньої вишивки в колекції Покровської церкви поодинокі. Наприклад, вишиті стародавніми швами: «ланцюжок» – один рушник

Фото 1.

Фото 2.

(фото 3), лічильною гладдю – також один [15], стебловим швом – три [13; 18]. На восьми рушниках серед геометризаних рослинних орнаментів виконані традиційні народні мережки «пошиванка» та настил по сітці (фото 4, 5).

Водночас виникають нові види оздоблення хрестиком, такі як «фонова» вишивка, де полотно зашивається чорною або червоною ниткою, залишаючи абриси візерунка білими (фото 5). Також з'являється вишивка через хрестик, яка здалека має вигляд філейного мережива – так званий «підман» (від укр. «підманути») (фото 6).

Фото 3.

Фото 4.

Фото 5.

В колекції є три рушника з датами їх виготовлення (фото 6, 8). Поширюється вишивання декоративної абетки, імен та цілих речень, наприклад – «Щирою рукою рушник вишивала та щастя у Бога для тебе благала» (фото 6, 7). Не всі вишивальниці були достатньо письменними, тому зустрічаються рушники з незрозумілим текстом [13].

Певні рушники виконували важливу образно-символічну, літургійну роль у православній обрядовості: в ритуалі омовіння ніг, обличчя, рук протягом Літургії [5, с. 3]. В Покровській колекції таких утирачів 6 [9]. Ознакою їх є неширока смуга вишитого безконечника по низу обох кінців полотна. Потрапили в колекцію 15 рушників, які цілеспрямовано вишиті

прихожанами хрестиком у червоно-чорній гамі для прикрашання храму. Візерунки на них різноманітні: квіткові вазони, смуги безконечників, храми, вишиті з янголами, з літерами та без, хрестами та іншим.

Фото 6.

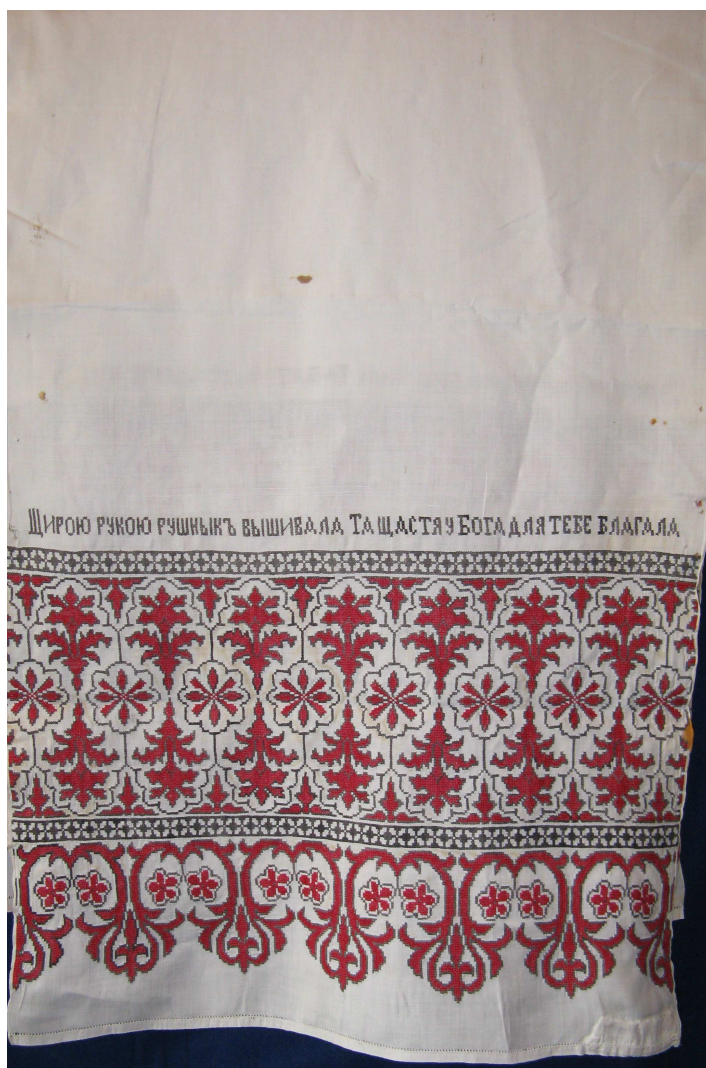

Фото 7.

Серед них є особливий, в основу якого покладено друкований малюнок з незнаною квіткою, що по всій Україні є символом Березині (фото 1). Народ створив багато варіацій на цю тему – загадкової, багатоликої та могутньої Матері-природи, що несе в собі материнську силу жінки. Її життєтворча сила дарує світові Сина і Дерево життя, несе в собі суть творення і суть захисту, а через те – вічне оновлення та гармонію життя [19]. Над квіткою – велика декоративна літера «М», яка підтверджує сакральний зміст, вкладений в неї. По боках літери з великих троянд «ростуть» дві гілки з колоссям, квітами, ягідками та листочками.

Деякі вишиті літери є потаємним кодом і не завжди означають ініціали майстрині [5]. Можливо, довгаста літера «М», над якою – хрест, спонукала вишивальницю прийняти її як символ Діви Марії та надати більш значного змісту іншому рушнику (фото 2). Вона біля верхівок гілок зробила велику «О», в яку додала меншу «о», вийшло Боже Око, тобто Бог Отець. Нижче – літери «А» та «Е» – Агнецъ Є – Бог син. На верхівці хреста – голуб – Бог – Дух Святий. По низу вазону – два птахи, що завжди на рушниках символізували душі предків. Для підтвердження змісту рушника: майстриня на рівні голуба на верхівці хреста поза гілками вишила великі «Ц» і «Б» – це Бог. До речі, в колекції музейних рушників є привезений зі Львівщини з подібним візерунком, але виконаний без додавання птахів, літер і хрестів і вишитий різнокольоровими нитками замість червоно-чорної гами.

Відомо, що на початку ХХ ст. набула розголосу боротьба з церквою, заборона православної віри, що примушувала народ шифрувати своє відношення до Бога, тому часто на рушниках зустрічаються літери «Х» та «Е» – Христос Є, «М» – Мати Божа, «А» та «Е» – Агнецъ Є та інші шифри вірування [11, 12, 17, 18].

З давніх часів хати прикрашали рушниками, так званими кілковими, які поділялися на святкові (фото 1), буденні (фото 3) та пісні (вивішувалися у Великий та інші багатоденні пости) (фото 4). З появою християнства цей звичай був перенесений до храмів для прикрашання аналоїв, поминальних столів, а також ікон [2, с. 6]. Простежуються відмінності у їх оздобленні. Як правило, святкові – більш яскраві із багатою вишивкою, до посту переважно вишивали білими або синіми нитками. Під час посту на страсну седмицю вивішувалися поминальні рушники, які вишивалися чорними нитками [10].

Всі образи народного мистецтва перейняті глибоким змістом, проте нам важко з'ясувати цілісну картину початкової семантики сюжетів. З часом усе забулось, переплуталось. Цілісні, сталі композиції розпались на частини, з'явилися поєднання компонентів з різних сюжетів. З плином часу функції давніх образів втрачали своє первісне значення, набували нового змісту. Прочитати й розшифрувати орнаменти нині не можливо, тим більше переносити на них своє сьогоденне бачення та вільну трактовку розшифровки. [4, с. 3]. Це особливо простежується на рушниках весільного призначення, які таким чи іншим способом потрапили до Криворізької церкви Покрова Пресвятої Богородиці.

По-перше, у давнину вважалося, що рушник – дорога життя, тому він виготовлявся з домотканого полотна, ширина якого не перевищувалася 50 см. Справді домоткане полотно уособлює собою живу тканину долі, де ниточка з човника, перебігаючи поміж основою у безперервному коливальному русі то вліво, то вправо, створює дорогу. Мануфактурна тканина була ширше і для рушників розрізалася уздовж полотна, тому нитка піткання (уток) не була суцільною «дорогою» по всій довжині. Філософ і математик Платон вважав, що Бог діє за геометричними лініями. Сучасні вчені стверджують, що наш світ наповнений енергетикою, яку випромінює все оточуюче людину середовище. Отже, перервана нитка піткання не може дати для подружжя позитивну енергію гармонії сімейного життя.

По-друге, вишивання хрестиком не спрямоване на те, щоб обидва боки весільного рушника були вишиті однаково і чисто. Видимий для нашого ока бік символізує наші діяння, котрі відомі людям, а невидимий – думки та побажання. Останні часто йдуть усупереч нашим вчинкам, у яких ми хочемо здаватися людям хорошими. Невидима наша сторона

повинна бути в цілковитій гармонії з видимою, в цьому полягає сенс Буття.

По-третє, на рушниках розглянутої колекції, у тому числі на весільних (фото 8), панує червоно-чорне кольорове сполучення,

яке широко розповсюдилось з опануванням брокарівської вишивки, замість традиційного для середнього Подніпров'я та Лівобережжя червоного з додаванням незначної кількості синього колориту. Червоний колір є сильним, найбільш активним, порівняно з іншими кольорами. Він випромінює енергію і через те незамінний у весільних рушниках. Його функція як сильного імпульсу у весільній обрядовості

і, разом з тим, кольору, що захищає, незамінна і просто неперевершена. На Покровських рушниках, у тому числі і на весільних, іноді переважає чорний, який вбирає в себе енергію.

По-четверте, найкращий візерунок для весільного рушника – дерево роду («росте» з горщика), або дерево життя («росте» з землі, або з зернятка, або з квітки). Друковані схеми вишивання хрестиком наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. не передбачали дерев життя, а малювались різноманітні віночки і часто їх «замикали» вінчальними вінцями. У народі вважалося, що замкнений вінок є замкненим колом життя. Для нареченої весільний вінок на голові означав замкнене коло дівочтва і на весіллі його урочисто замінювали хусткою, тобто життя продовжувалося, але вже у статусі заміжньої жінки. Тому жінки, які пам'ятали сакральний зміст, вишивали поховальні і поминальні рушники чорними нитками із замкненими віночками та ініціалами небіжчика в середині.

По-п'яте, на розглянутому весільному рушнику є два ряди зооморфного візерунка, один з них – з поодиноких птахів, а нижній – з парних. До свята створення нової сім'ї пару птахів вишивали біля дерева у трьох ярусах: нижній, при корінні дерева – душі предків, середній – батьки (сьогодення), верхній над верхівкою – дзьобик до дзьобика, як символ вірності молодого подружжя, на щасливе майбутнє.

По-шосте, безконечники з мальв і троянд на рушнику символізують нескінченність життя (численні пуп'янки – діти), добробут, благополуччя родини, радість буття у любові. Але завершує композицію вгорі вузькі лінії, які мов би «зачиняють» всі візерунки з позитивною енергетикою. У давнину таке рішення було неприпустиме, бо лінія горизонту – лінія землі – мовби «ховає» все під землю, де нема життя для людей.

Вочевидь, цей рушник потрапив до церкви тому, що сім'я не склалася у міцну щасливу родину з-за недоброї енергетики.

Розглядаючи Покровську колекцію рушників, можливо простежити вплив інших культур рушникарства на їх створення. Якщо на теренах сучасної Росії до рушників додавали або вставляли смуги кумачу (червона тканина) або плетеного та фабричного мережива, то в Україні рушники з мереживом між шматками полотна називалися «рубаними» та несли тільки декоративну або утилітарну функцію (у колекції чотири та оздоблених по низу різними видами мережива – 26). Це обумовлено впливом культури значної кількості росіян, що знаходили роботу на південному Сході на межі минулих століть.

До речі, на Заході України низ рушників з мереживом не зустрічається, там вони «торочкуються», із торочок утворюють мереживо наузовим плетінням. Про вплив такої культури на Дніпропетровщину свідчать два рушника [16].

Аналіз колекції рушників Покровської церкви підтвердив суттєву втрату сакрального змісту та руйнування народних традицій створення обрядових рушників з кінця XIX – початку XX ст. після появи брокарівської вишивки хрестиком і великої кількості друкованих схем для неї. Чітко простежується вплив російської та західноукраїнської культур на оздоблення рушників нашого регіону. При використанні для вишивки друкованих схем кожна вишивальниця творчо підходила до осмислення візерунку і надання йому певного значення в сучасних умовах життя, а також до створення особистого композиційного строю орнаментів. В сьогоденних реаліях відродження національної пам'яті колекція Покровських рушників допоможе зрозуміти цінність втраченого багатства народної культури і сприятиме пошуку і поверненню традиційного мистецтва, його сакрального змісту та значення для створення позитивного простору для буття.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамюк-Волинець Л. Українські народні декоративні рушники в мистецтві та обрядах. *Наше життя*. 1976. Березень. С. 5-7.
2. Абрамюк-Волинець Л. Українські народні декоративні рушники в мистецтві та обрядах. *Наше життя*. 1976. Квітень. С. 5-7.
3. Білоус Л. Що таке Брокярівська вишивка? *Народне мистецтво*. 2008. № 1-2. С. 22-25.
4. Кара-Васильєва Т. Давнина в рушниках. *Народне мистецтво*. 1998. № 1-2. С. 2-5.
5. Китова С. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. Черкаси, 2003. 435 с.
6. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників. *Народне мистецтво*. 2004. № 3-4. С. 60-65.
7. Рушник поминальний з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-6969/І-798.
8. Рушник вишитий стебловим швом та гладдю з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-6975/І-804.
9. Рушник утирач «рубаний», з гачкованими прошвою та мереживом на кінцях з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-6985/І-814.
10. Рушник вишитий стебловим швом з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-6988/І-817.
11. Рушник з настилом по сітці та літерами «Е», «М», «Е» з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-6989/І-818.
12. Рушник для весілля, 1919 рік, «зачинений» з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-6996/І-825.
13. Рушник з написом «Вышиват. була. охота. прык.». 1911 з вінчальним вінцем з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-7002/І-831.
14. Рушник «орластий» весільного призначення з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-7003/І-832.
15. Рушник вишитий стародавніми швами з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-7010/І-839.
16. Рушник з чотирма хрестами для церкви з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-7014/І-843.
17. Рушник з янголами з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-7018/І-847.
18. Рушник оздоблений по низу фабричним мереживом із літерою «А» в середині «зачиненого» вікна з колекції Міського історико-краєзнавчого музею. КН-7021/І-850.
19. Що означають візерунки стародавніх українських вишивок. URL: <https://ukrainianpeople.us/>

Тарабара О.М.,
науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР
(Тернівський філіал)

ІСТОРІЯ ВЕСЕЛОТЕРНІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ ЛІКАРНІ: ЗАСНУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ

Тема медицини в Україні сьогодні актуальна як ніколи. Це стосується не лише запровадження нових реформ, але й історії розвитку лікарських установ, що особливо важливо в контексті регіональних досліджень. Одним з найстаріших закладів охорони здоров'я на території Тернівського району Кривого Рогу, історія якого поки що залишається маловивченою, була лікарня у Веселих Тернах. Заснована спочатку як земська, потім – сільська, пізніше – міська лікарня №12, вона тривалий час залишалась філією 14-ї міської лікарні аж до остаточного припинення своєї діяльності вже за часів незалежності України. Ця лікарська установа протягом всього періоду існування користувалася великою повагою й шануванням серед мешканців північного Криворіжжя. В своєму розвитку Веселотернівська лікарня нараховувала декілька етапів, яким передувала довга передісторія виникнення цього закладу.

Мета даної статті – простежити процес створення та розглянути основну хронологію становлення Веселотернівської лікарні.

Проектуючи в 1899 році будівництво земської медичної установи в с. Жовте, Верхньодніпровська повітова управа тоді ж запланувала закладення нового лікарського пункту в с. Веселі Терни. В доповіді управи XII черговому земському зібранню 1902 року передбачалося відкриття нової лікарської дільниці у Веселих Тернах, яка б обслуговувала Ганнівську, Веселотернівську та Лозуватську волості з

площею понад 1500 кв. верст і з місцевим населенням понад 25 тис. осіб, але через брак коштів черга цієї ділянки була відкладена [1, с. 230-232].

У 1903 році Російсько-Бельгійське металургійне товариство через свого повіреного, гірничого інженера П.А. Акімова, звернулося до земства з пропозицією полегшити задачу відкриття Веселотернівської ділянки, допомігши влаштувати в ній лікарню. На будівництво виділялось 10 тис. рублів, крім того передбачалось зобов'язання щорічно виплачувати 600 рублів на утримання лікаря, а за лікування кожного працівника рудника видатки повинні складати по 1 рублю на день. Водночас товариство «бронювало» собі три постійних ліжка. Запропоновані умови діяли у випадку, якщо будівельні роботи розпочнуться у 1904 році, або не пізніше весни 1905 року. Однак, через клопотання Ганнівської сільської громади про залишення у них амбулаторії, у зв'язку із ліквідацією лікарської ділянки в 1902 році, зібрання висловилося за те, щоб новий медичний заклад розміщувався саме в Ганнівці, оскільки товариство має рудник і там. До наступного земського зібрання 1904 року було вирішено представити детальний проект зведення лікарні на 14 ліжок в Ганнівці чи Веселих Тернах [2, с. 27, с. 174-175].

17 червня 1904 року спеціально створена комісія оглянула та визначила підходящою місцевість площею 1,5 десятини, яку відводила Веселотернівська община під будівництво лікарняної установи. Представник Російсько-Бельгійського товариства П.А. Акімов, відносно більш зручного місця для облаштування лікарського пункту, висловився за Веселі Терни, де у товариства вже давно функціонував рудник і працювало значно більше робітників. На користь цього селища він запропонував для будівництва 200 тон цегли по заводській ціні, а

веселотернівчани зі свого боку пообіцяли безкоштовну доставку всіх необхідних матеріалів [3, с. 342-343]. На засіданні Верхньодніпровського земського зібрання 4 жовтня 1904 року позиції гласних за той чи інший пункт розділились. Селяни Ганнівки також давали під спорудження лікарні необхідну кількість землі (1 десятина і більше), 40 кубів каменю і перевезення безкоштовними підводами решти будматеріалів, а економія князя Кочубея запропонувала 5 тис. рублів. Зрештою аргументи прихильників Ганнівки взяли верх і лише скромне становище земської каси утримало зібрання від негайного будівництва [3, с. 60-61].

У зв'язку з революційними виступами 1905 року на рудниках Кривбасу зведення нових лікарських закладів було відкладено. Через крайню застарілість лікарень у Попельнастому і Верхньодніпровську, на засіданні земського зібрання 7 жовтня 1907 року повітова управа знову відклала будівництво медичних установ у нових пунктах, поки існуючі не будуть покращені. У 1907 році до повітової управи почали надходити наполегливі заяви з боку представників рудників Веселотернівської волості про якнайшвидше влаштування проектованої лікарні в с. Веселі Терни, щоб вона могла приймати прибулих на заробітки хворих працівників, які ще не приступили до роботи. Схиляючись на користь Ганнівки, як більш зручного місця для запропонованого медичного об'єкту, зібрання 1908 року у зв'язку з будівництвом нових лікарняних споруд у Верхньодніпровську та садибі Романова, визнало це питання передчасним [4, с. 68; 10, с. 533-534].

Верхньодніпровське чергове повітове земське зібрання сесії 1910 року прийняло доповідь управи про необхідність відкриття з 1911 року лікарської дільниці у Веселих Тернах. Улітку 1911 року управою спільно з членами ревізійної комісії було оглянуто і прийнято запропоноване

громадою відведене для будівництва місце – 3 десятини біля школи, недалеко від берега р. Саксагань, та розроблено попередній кошторис на 120 тис. рублів і детальний план лікарні у Веселих Тернах на 28 ліжок (20 – в загальному відділі, 8 – в інфекційному). Згідно з планом передбачалось зведення головного корпусу, інфекційного відділення, амбулаторії, літнього бараку, пральні, квартир для наглядача, кухарки, пралі та іншого обслуговуючого персоналу, льохи, лідник, квартири лікаря, квартири фельдшерів і необхідні при них господарчі споруди. Будівельним роботам передували обстеження санітарним лікарем О.М. Марзєєвим джерел водопостачання, проведення аналізів води, видобутої з бурової свердловини та визнання її придатною для пиття [5, с. 75, с. 716-719].

Навесні 1912 року управа приступила до будівництва. Протягом 1912 року не були завершені в повному обсязі приміщення для амбулаторії,

Приміщення колишньої амбулаторії в сел. Веселі Терни. Фото 1973 р.

літнього та інфекційного бараків, розпочато зведення будинку для фельдшерів та будинку головного лікаря, покійницької; остаточно збудовані лікарняний і фельдшерський сараї. У 1913 році розпочалося

спорудження головного корпусу і решти лікарняних споруд, почала функціонувати нова амбулаторія. Повністю закінчити всі роботи планувалося в 1914 році [6, с. 1147-1153].

На засіданні надзвичайного земського зібрання 10 серпня 1914 року серед перерахованих повітовою управою лікарень, призначених для прийняття хворих і поранених воїнів, була названа ще не відкрита Веселотернівська [9, с. 36]. 17 жовтня 1914 року від імені імператриці Марії Федорівни, під покровительством якої знаходилося Російське товариство Червоного Хреста, Верхньодніпровському повітовому земству було висловлено подяку за надання в розпорядження товариства Червоного Хреста на час війни лікарні в с. Веселі Терни [7, с. 131].

Працівники Веселотернівської лікарні. Фото 1922 р.

3 жовтня 1914 року Верхньодніпровський комітет товариства Червоного Хреста відкрив там лазарет в головному корпусі на 20 ліжок разом з усім обладнанням, хірургічними інструментами та лікарським

колективом, де розміщувалися тяжко поранені і хворі, які потребували спеціального спостереження та лікування [8, с. 397]. Санітарним попечителем був обраний гласний, заможний селянин Петро Павлович Кордубан. Головним лікарем призначено Василя Яковича Павлова. З молодшого медичного персоналу працювало три фельдшери, одна акушерка і одна фельдшериця-акушерка. Лікарню обслуговували чотирнадцять технічних службовців [7, с. 101, с. 615-620].

Таким чином, 15 років минуло від першої спроби створення лікарського пункту до остаточного відкриття повноцінного медичного закладу у Веселих Тернах. За весь цей час на заваді становленню даного об'єкту стояли різні суттєві перешкоди: від нестачі коштів у земській казні, переміни місця будівництва до зміни самого проекту. Розпочавши своє функціонування одразу після початку Першої світової війни та будучи перетвореною в лазарет, в цій лікувальній установі завдяки високому професіоналізму її працівників було врятовано не одне людське життя. Незважаючи на всі перенесені труднощі, Веселотернівська лікарня швидко завоювала собі славу та повагу серед всього населення навколишнього краю.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Постановления Верхнеднепровского XII очередного уездного земского собрания с 30 сентября по 4 октября 1902 года, III-я сессия IV трехлетия. Верхнеднепровск: Типо-Литография Ф.И. Розенфельда, 1903. 412 с.
2. Постановления Верхнеднепровского XIII очередного уездного земского собрания с 30 сентября по 4 октября 1903 года, I-я сессия V трехлетия. Верхнеднепровск: Типо-Литография Ф.И. Розенфельда, 1904. 444 с.
3. Постановления Верхнеднепровского XIV очередного уездного земского собрания 30 сентября, 1, 2, 3 и 4 октября 1904 года, II-я сессия V трехлетия. Верхнеднепровск: Типография Л.З. Любовского, 1905. 365 с.
4. Постановления Верхнеднепровского XVIII очередного уездного земского собрания 5-11 октября 1908 года. Верхнеднепровск: Типография А.М. Гинцбурга, 1909. 70 с.

5. Постановления Верхнеднепровского 46/XXI очередного уездного земского собрания 1-6 октября 1911 года. Верхнеднепровск: Типография. Любовского и Гинцбурга, 1912. – 838 с.
6. Постановления Верхнеднепровского 47/XXII очередного уездного земского собрания 3-8-го октября 1912 года, 1-я очередная сессия. Верхнеднепровск: Типография Любовского и Гинцбурга, 1913. 1248 с.
7. Постановления Верхнеднепровского 49/XXIV очередного уездного земского собрания 23-27 октября 1914 года, III-я очередная сессия. Верхнеднепровск: Типография Любовского и Гинцбурга, 1915. 811 с.
8. Постановления Верхнеднепровского 50/XXV очередного уездного земского собрания 9-13 ноября 1915 года, IV-я очередная сессия. Верхнеднепровск: Типография А.Л. Любовского, 1916. 676 с.
9. Постановления Верхнеднепровского XXXVI чрезвычайного уездного земского собрания 10-го августа 1914 года. Верхнеднепровск: Типография Любовского и Гинцбурга, 1914. 47 с.
10. Приложения к постановлениям Верхнеднепровского XVIII очередного уездного земского собрания 5-11 октября 1908 года. Верхнеднепровск: Типография А.Л. Любовского, 1909. 544 с.

Шаповалова Л. К.,
науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

РЕПРЕСОВАНА ДОЛЯ ВЧИТЕЛЯ (ЗА СПОГАДАМИ ЗОЇ ПАВЛІВНИ ЖЕЛЕЗНОВОЇ ПРО ФЕДОРА ПІДДУБНОГО)

Однією з трагічних сторінок історії України є період масових репресій 1937-1938 років. Боротьба з власним народом в цей час отримала небачені масштаби і супроводжувалась нечуваною жорстокістю. В сталінській м'ясорубці загинули тисячі безневинних людей, багато з яких склали цвіт нації.

Під лозунгом Йосипа Сталіна про те, що під час будівництва соціалізму загострюється класова боротьба, були сфабриковані тисячі справ на ні в чому невинних людей, значна кількість з яких загинули у тюрмах, в таборах, були розстріляні без суду і слідства, а ті, що залишилися

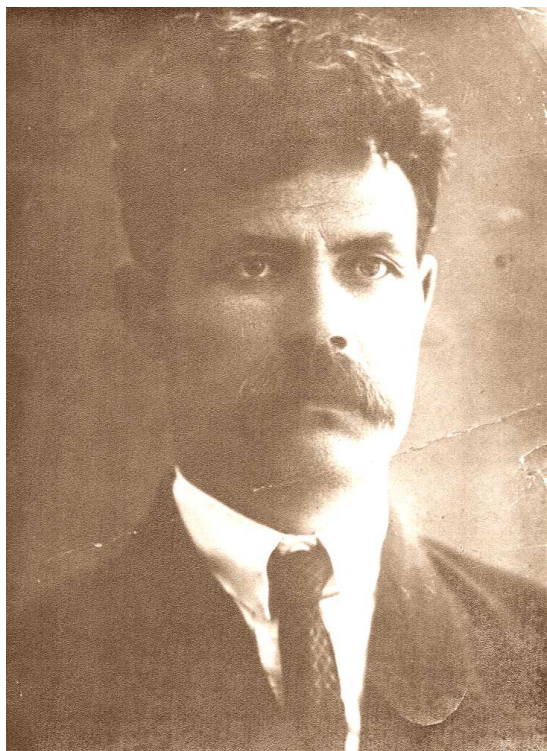
жити – жили з тавром в біографії, від чого страждала родина і діти [2, с 3].

Не обійшло це лихо і Криворіжжя. За останніми підрахунками 2250 криворіжців стали жертвами «Великого терору». «Чистка» не оминула ні одне підприємство чи установу міста. Значні втрати у цьому контексті понесли культурно-освітні заклади. Об'єктом терору стала технічна та наукова інтелігенція Кривого Рогу, викладачі шкіл – люди, що визначались системою як потенційно ворожі елементи. Особливою небезпекою проголошувався «місцевий український націоналізм». Тільки у 1937 році було заарештовано 57 осіб, а близько 300 звільнено з роботи за підозрою у націоналізмі. Більша частина з них – вчителі української та німецької мови [3, с. 18].

Однією з жертв сталінського терору на Криворіжжі став вчитель української мови та літератури середньої школи № 10 Павло Федосійович Піддубний. У фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею зберігаються спогади його дочки – Зої Павлівни Железної, написані наприкінці 80-х років ХХ ст., які проливають світло на долю батька.

Мета даної розвідки: на основі опрацювання спогадів Зої Павлівни Железної дослідити криворізький етап життя та діяльності невинно репресованого вчителя Петра Федосійовича Піддубного, як приклад реалізації політики «Великого терору» проти науково-освітньої інтелігенції Кривбасу у 1937-1938 роках.

«Батько мав колоритну зовнішність – високого зросту, кремезний, з шевченківськими вусами, він був з родини силачів Піддубних» – зазначає у своїх спогадах Зоя Павлівна [4, арк. 3].

Народився Павло Федосійович у 1891 році у с. Комісарівка П'ятихатського району у великій родині, саме тому трудову діяльність розпочав дуже рано – підпаском сільської худоби. У череді була корова вчителя місцевої школи, який зацікавився допитливим хлопчиком, і, хоча Піддубному не було і семи років, він записав його до початкової школи. По завершенню навчання вчитель за казенний рахунок допоміг Павлу вступити у двокласну школу в П'ятихатках, яку той закінчив на «відмінно». З 1910 року Піддубний почав вчителювати по селах, викладаючи у Софіївці, Кудашево, Авдот'євці. Паралельно навчався на заочному відділенні Харківського, а згодом – Криворізького педагогічного інституту, закінчивши останній у 1935 році. Це був другий випуск факультету української та російської мови і літератури КПП, який нараховував 13 чоловік. В архіві міського історико-краєзнавчого музею зберігається фото випускників факультету, серед яких своєю статурою вирізняється Павло Піддубний [5].

Зі спогадів Зої Павлівни: «У 1932 році ми переїхали до Кривого Рогу, де спочатку батько був завучем середньої школи № 8, а потім – директором СШ № 10, на Гданцівці. Але через рік, в зв'язку з тим, що не був членом партії, його перевели на посаду вчителя української мови та літератури, хоча батько мав вже великий педагогічний досвід...» [4, арк. 5].

II-й випуск студентів Криворізького педагогічного інституту. 1935 рік.

Учні любили і поважали свого вчителя, він був душею школи, допомагав вихованцям, молодим педагогам: «Коли батько хворів і довго не був у школі, до нього навідався директор з проханням прийти до школи хоча б на день – відкрити двері свого кабінету, покласти на стіл свою шапку, і всі учні і вчителі будуть знати, що Павло Федосійович у школі і буде повний порядок...» [4, арк. 6]. Піддубний чудово грав на гітарі, бандурі, співав українські пісні, був активним учасником художньої самодіяльності, керував драматичним гуртком. Він досконало володів українською мовою, любив творчість Тараса Григоровича Шевченка і знав на пам'ять майже всі його вірші. «Батько, – розповідає Зоя Павлівна, – наслідував Шевченка, носив чорне пальто з темно-сірим смушковим коміром і таку ж шапку...» [4, арк. 9].

«Коли почалися репресії, було заарештовано приятеля батька – викладача педагогічного інституту – Аврамова. Він прийшов додому схвильований і ні як не міг зрозуміти, чому Аврамов, раптом, опинився «ворогом народу». Потім промовив: «Тоді і за мною можуть прийти, – і додав – мені вже показували моє фото в українському вбранні...» [4, арк. 12].

Так, передчуття його не зрадило. В ніч з 1 на 2 квітня 1938 року Павла Федосійовича Піддубного було заарештовано. На прощання він сказав, що скоро повернеться, бо невинний. Коли Зоя Петрівна понесла передачу батькові, її не прийняли. А пізніше слідчий Качаловський зазначив, що Піддубний засуджений трійкою без права помилування та оскарження вироку.

«Батька били, заставляли підписувати звинувачення у націоналізмі (про це розповіли очевидці, яких відпустили). Коли репресованих вивозили, учні побачили батька й потім мені розповіли. Вивозили їх вантажними машинами, сиділи вони на дні кузова, по кутах – охорона з гвинтівками, і якщо хтось піднімав голову, били по ній (прикладом – авт.)...» [4, арк. 13].

Довгий час родина нічого не знала про долю свого батька. Всі три доньки Піддубного, не дивлячись на великі труднощі, стали вчителями, їх спіткала важка доля – дітей «ворога народу».

У 1956 році родина одержала довідку про реабілітацію батька, де вказувалось, що постановою трійки УНКВС по Дніпропетровській області Піддубного Павла Федосійовича було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу. У тому ж році президією Дніпропетровського обласного суду постанову було визнано недійсною через відсутність складу злочину [1].

Завершуючи спогади, Зоя Павлівна пише: «Нарешті ми змогли розповісти своїм дітям і онукам, що у них був дід – добрий і сміливий, тільки нещасний...» [4, арк. 17].

Таким чином, спогади доньки репресованого криворізького педагога Федора Піддубного виступають важливим джерелом на шляху створення більш цілісної картини реалізації сталінського терору 1937-1938 років проти науково-освітньої інтелігенції Кривого Рогу. Акумулявання історичних фактів «Великого терору» на краєзнавчому та регіональному рівнях дає можливість провести уточнення та нові узагальнення на загальноукраїнському рівні.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Довідка № 2а-122 Дніпропетровського обласного суду про реабілітацію П. Ф. Піддубного. 1991 рік (копія) // КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. – КДФ-12627.
2. Дольчук А. Сталінські репресії на Криворіжжі / А. Дольчук // Червоний гірник. – 1989. – 10 березня. – С. 3.
3. Мельник О. Репресоване Криворіжжя (1919-1936) / О. Мельник, Р. Терещенко. – Кривий Ріг, 2016. – С. 18.
4. Спогади Железної Зої Павлівни. Рукопис // КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. – КДФ-12628.
5. Фото групове. Другий випуск студентів Криворізького педагогічного інституту, відділення української та російської мови і літератури (1935 рік) // КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. – КН-32440/Ф-6582.

**Левченко Є.М.,
старший науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР**

ЖІНКА У ЧАСИ ВЕЛИКИХ ВИПРОБУВАНЬ (ЗІ СПОГАДІВ ЛЕСКОВОЇ ВІРИ ЯКІВНИ)

Україна, в тому числі і Кривий Ріг, у ХХ ст. пережили багато випробувань: революції, війни, голодомор, репресії. Ці нелегкі часи

залишили глибокий слід у кожній українській родині, відбилися на долях містян, спричинили не тільки матеріальні й людські втрати, а й глибокі психічні травми багатьох людей, які потрапили у їх вир.

Велике значення у пізнанні історичного минулого має історична та індивідуальна пам'ять людей. Сьогодні в історичній науці починають розглядати не тільки національні спільноти, а й індивіди. А. Руткевич стверджує, що колективна пам'ять є виключно сукупністю спогадів індивідів [9, с. 221]. Завдяки цьому історія стала більш яскравою, більш насиченою оповідями пересічних свідків. Їхні спогади повертають нам правду [11, с. 14]. Із їхніх маленьких історій і складається грандіозна і різнобарвна панорама життя держави, міста. Найціннішим у текстах мемуарного жанру є суб'єктивна версія очевидця [10, с. 201].

Мета даної публікації полягає в тому, щоб на основі спогадів Лескової Віри Яківни (у дівочтві Безверхої) – мешканки Гданцівки, попри їх суб'єктивність, допущені неточності, показати як на долю родини та її власну вплинули революційні події, голодомор, Друга світова війна.

Завдання: крізь призму спогадів відобразити історію міста та країни у часи великих потрясінь ХХ ст., більш повно охарактеризувати окупаційну добу 1941-1944 рр. та умови виживання людини в годину лихоліття. Розкрити суспільно-політичні та психологічні настрої і посттравматичні стани тих, хто був залишений напризволяще і потрапив у лабеті загарбників. Показати прояви самопожертви, гуманізму; боротьбу за право бути Людиною у будь-яких умовах.

Рукописні спогади Лескової Віри Яківни (1909 року народження), складені нею у середині 60-х років ХХ ст. Виконані простим олівцем на аркушах двох загальних зошитів. Написані простою, розмовною мовою, з орфографічними помилками. Охоплюють досить значний проміжок часу з

1905 по 1965 роки. До фондів Криворізького історико-краєзнавчого музею зазначені спогади надійшли у 2000 році.

Віра Яківна пригадує, що батько Безверхий Яків Петрович працював майстром на руднику «Руднева Балка». Був активним учасником революційних подій 1905-1907 рр. на Криворіжжі [7, с. 565-566]. У 1907 р. арештований та висланий у Сибір, Томську губернію. За ним поїхала і дружина Аграфена Григорівна. Тут у 1909 р. і народилася Віра. У 1910 р. батько помер і мама з Вірою повернулася у Кривий Ріг. Коли дівчинці виповнилось 11 місяців, її забрали на виховання тітка Анастасія Григорівна з чоловіком Діонісієм Опанасовичем Мазуром. Мама у Херсоні працювала сестрою милосердя у лазареті. Разом з другим чоловіком, унтер-офіцером царської армії, загинула у 1917 році [5, с. 2-7].

У березні-листопаді 1918 р. Криворіжжя опинилося у зоні австро-угорської окупації. 2 червня загарбники у Кривому Розі розстріляли В.П. Чередниченка, І.Л. Калініченка, Ю.Г. Умникову, С.М. Харитонова, П.С. Цину, а згодом і Д.О. Мазура за приналежність до більшовицького руху [7, с. 117-118]. Їх похоронили у центрі міста. У 1957 р. їхню могилу було перенесено у сквер по вулиці Чкалова, біля середньої школи № 1. Зараз тут височіє дев'ятиметровий пам'ятник-обеліск із висіченими на ньому прізвищами підпільників [1].

20-30-ті роки ХХ ст. були неспокійними, важкими, щоб вижити тьотя вийшла заміж удруге за Петра Макаровича Роговського. Чотирикласниця Віра стала нянькою для їхнього сина. Продовжувати далі навчання у школі дівчинці не дозволили, попри її бажання.

З 1926 по 1928 р. сім'я Роговських жила на Херсонщині у єврейській землеробській колонії. 15-річна Віра пішла працювати трактористкою, досконало освоїла трактор «Фордзон». Повернувшись у Кривий Ріг,

поселились на Гданцівці у приватному будинку. Вели підсобне господарство. Віра встигала і навчатись на швачку, і допомагати по господарству вдома, і брати активну участь у художній самодіяльності місцевого клубу. У 1928 р. вона одружилася із Павлом Івановичем Лєсковим. Народила сина Валентина та доньку Нонну. У голодні 30-ті рр. працювала вихователем у дитячому садку заводу «Комуніст» [5, с. 17-51].

Далі у спогадах В.Я. Лєскова розповідає про те, який слід на її долі залишили роки Другої світової війни [5, с. 52-105]. Пішов у липні 1941 р. на фронт чоловік. Помер від ран у шпиталі в серпні 1944 р. Характеризує окупаційний лад 1941-1944 р. у Кривому Розі. Зауважує, що переважна більшість населення була приголомшена зухвалістю чужинців. «С ненавистью и презрением мы смотрели на них, у нас опустились руки и потерялась вся надежда, страшно было...» [5, с. 52].

Але були і відважні люди, які не занепали духом, почали діяти. У місті існувало українське націоналістичне та 18 підпільних груп і організацій партійно-комсомольського, радянського спрямування [4, с. 137]. Патріоти доносили правдиву інформацію про становище на фронті, організували виробничий саботаж, рятували людей від вивезення до Німеччини, допомагали військовополоненим. Не стояла осторонь і Віра Яківна. Вона бачила як, починаючи із осені 1941 року у спецтабір, відомий як шталаг № 338, який знаходився на Гданцівці у районі цегляного заводу [6, с. 67], щоденно прибували колони полонених. Заповнювались усі колишні солдатські казарми, склади. Багатьох змучених, обідраних, голодних людей тримали надворі аж до настання холодів. Містяни кидали їм за колючу проволочку хто кусочок хліба, хто варену картоплю, хто яблуко. Навіть пронацистська газета «Дзвін», яка виходила два рази на тиждень, вимушена була визнати, що міський

комітет допомоги військовополоненим на чолі з паном Чижем, працює дуже погано. На його складах із продуктами звили собі гнізда миші [8].

Лєскова В.Я. організувала жінок з тією метою, щоб у люту зиму 1941-1942 рр. готувати у неї вдома у літній кухні гарячі страви для в'язнів. Дістали продукти харчування, каструлі, казани. Їжу носили в лазарет, а звідти брали прати брудну білизну, бинти. Переодягали радянських бійців, які втекли із табору, в цивільне. Відважні криворожанки розуміли, якому ризику піддають власне життя та близьких. Як зазначає Лєскова В.Я.: «...Я в то время не считалась не с чем не с жизнью не с детьми лижбы только помочь гнев расгорался кипела в душе нинависть...» [5, с. 54].

Разом із Ганною Григорівною Поліщук, Лідією Мегерою та Мариною Михайлівною Жуковою, яка працювала перекладачем у коменданта міста, діставали пусті бланки документів. На друкарській машинці набирали потрібний текст, вклеювали фото, оформляли документи і передавали їх бранцям, які вирвались із неволі. Багато з них згоджувались служити у поліції, отримувати продуктовий пайок, зброю, а потім утікали. Жінки переховували зброю, а згодом передавали підпільникам. Декілька місяців вони потай виходжували моряка-севастопольця Костянтина Олександровича Мірошина, якому вдалось утекти із шталагу № 338. Для переходу лінії фронту оформили документи на ім'я Павла Івановича Лєскова. За легендою, чоловік працював у Кривому Розі ковалем, ішов у село, щоб забрати сім'ю у місто. Але у січні 1942 р. у П'ятихатках його схопили і як партизана відправили у Кривий Ріг. Арештували і Лєскову, Мегеру, Поліщук. Кинули у камери-одиночки гестапо по вулиці Парадній (за радянських часів – Леніна, з 2016 – Свято-Миколаївська, 55) [2, с. 253]. Влаштовували очні ставки із Мірошиним. Жінки, незважаючи на

тортури, заперечували своє знайомство із ним та зв'язок із партизанами. Потім усіх перевели у спільну камеру, вщент забиту в'язнями, серед яких лютував тиф. Захворіли і подруги. Їх помістили у лікарню, куди дозволяли приходити родичам. Після втечі цілої палати полонених, гестапівці усіх хворих знову повернули у в'язницю. Після цього арештованих перестали відправлять у лікарню. Усіх хворих на тиф розстрілювали.

Пізньої осені 1943 р., коли війська 2-го Українського фронту (командуючий – генерал армії Іван Степанович Конєв) вели бої за Кривий Ріг [3, с. 74], криворожанок кинули у товарні вагони і вивезли у Ігреньський концтабір, а звідти на Захід. В.Я. Лєскова опинилася у таборі смерті Маутхаузен, а потім пройшла Освецім (Аушвіц), Равенсбрюк. Працювала на військовому заводі у Магдебурзі. Вона детально описує свої поневіряння, фізичні, моральні страждання, постійне приниження катами її людської гідності. Їй присвоїли табірний номер 65142 [5, с. 72]. Організм був настільки виснажений, що ноги приходилось переставляти руками. Від голоду, постійного страху, невідомості паморочився розум. Лєскова зазначає, що «огрубела душа и все человеческие чувства, и вообще мы были оторваны от всего хорошего домашнего уюта образ жизни был животных все были нахмурены задумчивы голова висела вниз и только смотрели вниз в землю...» [5, с. 75]. І все ж повністю зламати моральний дух українок ворогу не вдалося. Сил, щоб вистояти і перемогти їм додали успіхи союзницьких військ та віра у якнайшвидше повернення додому. «Я много прошла и пережила горя но была уверена что я вернусь, никогда меня мысль не покидала, о том что я должна быть дома обязательно», – підсумовує В.Я. Лєскова [5, с. 102].

У квітні 1945 року прийшло довгоочікуване визволення і до них. На фільтраційному пункті в м. Бельці були піддані принизливій перевірці компетентними органами. Свій «гріх» Віру Яківну змусили виправлять у місцевому госпіталі. У вересні 1945 р. дозволили повернутись додому. Цей шлях виявився довгим і небезпечним. Тільки у Ковелі, в розвалинах, просиділи тиждень. У дорозі у Віри вкрали валізу з речами.

Прибув потяг на станцію Карнаватка. У місті повсюди було видно сліди війни: розбиті, спалені будинки, школи, міст зруйнований, тому ріку переходили пішки. У Віриному будинку жили чужі люди. Поселилась із дітьми у матері. Дуже важко було виживати, виховувати дітей. Повернулась на попереднє місце роботи, у дитсадок заводу «Комуніст». Підробляла шиттям. Згодом одружилася вдруге. Збудували новий будинок. Виросли діти, онуки, які свято бережуть пам'ять про дорогу їм людину – Віру Яківну Лєскову.

Отже, часи великих випробовувань: революції, голодомор, війна залишили глибокий трагічний слід на долі В.Я. Лєскової, завдали їй фізичних, моральних, психічних травм. І все ж, усупереч жорстоким випробуванням, жінка, як і переважна більшість українок, знайшла в собі сили вистояти і перемогти, залишатися Людиною за будь-яких обставин.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердинець Б. Люди із легенди. *Червоний гірник*. 1968. 2 червня.
2. Бухтіяров В. Енциклопедія Криворіжжя: у 2 т. Кривий Ріг, 2005. Т.1. 704 с.
3. Конєв І. Записки командуючого фронтом 1943-1945. Київ, 1983. 619 с.
4. Кривий Ріг : лихоліття 1941-1945 рр. / В. Стецкевич, В. Шайкан, Р. Шляхтич, Є. Левченко. Кривий Ріг, 2016. 521 с.
5. Лєскова В. Спогади // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-15635. 148 с.
6. Мельник А. Криворож'є в пламени війни (1941-1944). Кривой Рог, 2014. 232 с.
7. Мельник О. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг, 2007. Т. 1. 604 с.

8. Округовий криворізький часопис «Дзвін». 1942. 16 квітня.
9. Руткевич А. Психологія, історія, травмірована пам'ять. Феномен минулого. М., 2004. 250 с.
10. Сахновський Є. Структура історичного пізнання. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини : збірник наукових праць. – Чернівці, 2002.
11. Шайкан В., Шелуденкова Н. Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини ХХ-ХХІ ст. Кривий Ріг, 2017. 204 с.

Стеблина І. О.,
старший науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

НЕВІДОМІ ПОДВИГИ НАШИХ ЗЕМЛЯКІВ (СПОГАДИ ПРО ОКУПАЦІЙНЕ ЖИТТЯ КРИВОГО РОГУ)

Одним з важливих напрямків роботи Криворізького історико-краєзнавчого музею є збір, науковий опис і публікація спогадів наших земляків про різні події, що трапились у місті та в краї в минулому. Ці матеріали є й будуть цінним джерелом для створення повної багатотомної історії Криворіжжя.

У фондах музею зберігаються мемуари Р. Д. Ігнатової, записані нею власноруч [2]. Рита Дем'янівна народилась 29 червня 1941 року в сел. Чудово Ленінградської області. Під час Другої світової війни жила з батьками в блокадному Ленінграді. В березні 1945 року з мамою та сестрою переїхала до Кривого Рогу. Навчалась у СШ № 25, закінчила Криворізький гірничорудний інститут, працювала інженером у конструкторському бюро на заводі «Комуніст». Рита Дем'янівна бере участь у музейних заходах, і не тільки як глядач, а й виступає з цікавими і повчальними розповідями, в тому числі про своє дитинство, що минуло в Ленінграді та Кривому Розі. Частина її спогадів опублікована в збірнику

«Війна в пам'яті поколінь» [1, с. 179-184]. Наступний розділ авторка назвала «Неизвестные подвиги наших земляков» (публікується мовою оригіналу).

* * *

Случайно я узнала несколько случаев из жизни криворожан во время оккупации фашистами.

1. На одной из встреч со своими бывшими однокурсниками Коля Плахотный (к тому времени уже Николай Васильевич, кандидат технических наук, преподаватель нашего горнорудного института) рассказал историю из своей жизни.

Родился он в селе Широкое Криворожского района в 1937 году. Там же их семья жила, когда пришли немцы. И вот однажды к Плахотным пришла женщина (еврейка) с двумя мальчиками – братьями. Младшего звали Фима (недалеко от села Широкое была еврейская колония). Она попросила спрятать этих деток, т. к. на следующий день немцы сгоняют евреев вместе с детьми и с вещами, куда-то будут уводить.

Родители Коли не отказали, хотя в селе были немцы, и если узнают – расстреляют всю семью. Конечно, в селе такое не утаишь. К тому же Коля и его сестричка были светловолосые, а эти мальчики – темноволосые.

О том, что в семье Плахотных живут еврейские дети, знали не только односельчане, но и некоторые немцы. Но никто никуда не донес.

В 1944 году (немцев уже не было) к Плахотным приехали люди, рассказали, что родители этих мальчиков расстреляны, и мальчиков они увезли с собой. Что было дальше, как сложилась судьба этих мальчиков, Плахотные не знали.

В 70-х годах, когда Коля работал над диссертацией, ему нужна была подпись главного инженера КЦРЗ на одном из отчетов. Он несколько раз приезжал на завод, но главного инженера не заставал. Тогда секретарь ему посоветовала обратиться к главному механику. Дальше слова Плахотного Н. В. «Я подошел к кабинету. На дверях табличка: Хазан Ефим... Сердце дрогнуло: не тот ли это Фима? Зашел в кабинет. Подал документы. Он прочитал фамилию, поднял на меня глаза и спросил, нет ли у меня родственников в с. Широкое. Я сказал, что я оттуда. Он поднялся из-за стола и отошел к окну. Он плакал. Помолчав, я сказал: «Ефим...». Я все понял».

После этой встречи Хазан Е. несколько раз приезжал в село Широкое, встречался и с родителями Плахотного Н. В., и сельчанами.

Родители Николая Васильевича давно умерли. А с Хазаном Е. Николай Васильевич поддерживал связь. Семья брата Хазана Е. к тому времени жила в Израиле. Позже, наверное, в 90-х годах, там жил и Хазан Ефим со своей семьей. (Прошло лет 30 или даже больше после этого рассказа, и отчества Хазана Ефима я забыла).

Плахотный Николай Васильевич умер 21 июля 2013 г. Братьев Хазан тоже уже нет в живых [2, арк. 12-13].

2. Панченко Александра Ивановна в 50-х годах и до выхода на пенсию работала в ателье мод I разряда, которое находилось на пл. Освобождения (а тогда площадь Сталина), в доме возле моста через реку Саксагань. У нее была дочь Леночка, во время войны ей было приблизительно лет 8. Летом 1942 года Александра Ивановна пришла домой, а соседи ей сказали, что Леночку забрали немцы и в колонне детей и взрослых их куда-то увели вниз по улице Лермонтовской (А. И. жила в одном из 2-этажных домов на Ильичевке, по ул. Кобылянского, за

Центральным рынком). Александра Ивановна, спрашивая людей, бежала вслед за колонной и догнала эту колонну уже за Смычкой, по дороге на Лозоватку. Колонну сопровождали несколько немцев. А. И., прячась в кювете, бежала вдоль колонны, искала Леночку. Когда она ее увидела, то выскочила из кювета, схватила Леночку за ручку и кинулась с ней снова в кювет. Как она бежала, как добежала до города, она ничего не помнит. Опомнилась только, когда все было позади.

Это она рассказала сотрудницам, при Леночке, в первой половине 50-х годов. Леночка тогда уже училась в горнорудном институте [2, арк. 14].

3. Сысоева Лидия (?) Александровна во время войны жила по ул. Садовая (сейчас ул. Гребенки в Центрально-Городском районе), в 2-этажном небольшом доме на втором этаже. Во время оккупации фашистами прятала у себя в квартире двоих раненых красноармейцев. Об этом знали и соседи. Кроме того, в этом же доме на постое были и немцы [2, арк. 15].

4. По ул. Украинской на нечетной стороне жила семья: мама и две дочки, папа был на фронте. Однажды мимо их дома по улице вели колонну евреев. Жители вышли на улицу и провожали их взглядами. Мама двух девочек встретила взглядом с девочкой из колонны, сделала ей знак головой. Девочка выскочила из колонны, подбежала к этой женщине, и та спрятала ее под юбкой.

Как и где жила эта девочка во время войны, я не знаю. Но она пережила войну. С этой семьей она виделась. И последний раз они виделись в 90-х годах [2, арк. 15].

5. В 1985 году от нашего отдела (я работала на заводе «Коммунист» в конструкторском отделе) 2 человека ходили на ул. К. Маркса

поздравлять женщину, которая во время войны прятала у себя раненого красноармейца. Ее дом находился приблизительно возле того места, где сейчас стоит магазин «Либерти». Во дворе было еще много жилых домиков. Там были размещены немцы. Мимо дома этой женщины по улице ходили немцы. Выход из ее квартиры (квартира состояла из одной комнаты и малюсенькой кухоньки-коридора, без удобств) был прямо на улицу К. Маркса. Риск был большой. Но она рисковала. Красноармеец жил у нее до выздоровления [2, арк. 15-16].

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Війна в пам'яті поколінь. Кривий Ріг: Видавець ФО-П Чернявський Д. О., 2013. 271 с.
2. Ігнатова Р. Д. Спогади. Рукопис / КІКМ. КДФ-21403. Арк. 1-18.

**Войтовицька Т. А.,
науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР
(Тернівський філіал)**

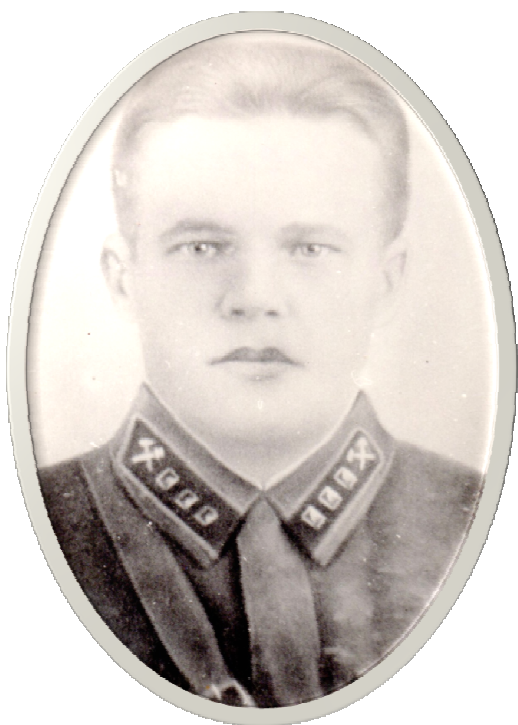
ОЛЕКСІЙ ЛЕОНІДОВИЧ МЯСНІКОВ: НОВІ ФАКТИ БІОГРАФІЇ

22 лютого поточного року мешканці Кривого Рогу відсвяткували 75-ту річницю визволення міста від нацистських загарбників. Історики, краєзнавці, ветерани війни заново гортали сторінки славної історії боїв за Кривбас. Не оминули увагою і події 21 лютого 1944 року – спецоперацію з розмінування греблі КРЕС.

Цей подвиг знайшов своє відображення у публікаціях місцевих краєзнавців: В. П. Бухтіярова [1; 2], Т. П. Воронової [2], В. Д. Гаєвського [3], Д. І. Кана [3], Р. І. Кана [3], Є. М. Левченко [4; 5]. У 1966 році Воєнвидав Міноборони СРСР видрукував книгу учасника визволення

Кривого Рогу В. Н. Шапошника під назвою «Неустрасимые» [13]. Але нещодавно, працюючи в музейних архівах, автор цієї розвідки натрапила на цікаві, досі не опубліковані документи, що проливають світло на один з епізодів, пов'язаних із діяльністю начальника штабу спецзагону. Це листи до червоних слідопитів СШ № 40 від В. Н. Шапошника [7], листи від командира загону А. М. Шурупова [6] та доньки інженер-капітана О. Л. Мяснікова [8; 9; 10], а також спогади А. І. Топа [11].

Мета дослідження – на основі аналізу епістолярного масиву та мемуарів, що вперше вводяться до наукового обігу, висвітлити обставини загибелі начальника штабу спецзагону 37-ї армії інженер-капітана О. Л. Мяснікова під час боїв за дамбу КРЕС у лютому 1944 року.

Олексій Леонідович Мясніков після закінчення Свердловського гірничого інституту у 1939 році був призваний до лав Червоної Армії. Пройшовши строкову службу, працював начальником однієї з шахт у місті Липецьк. Із вторгненням німецьких військ та їх союзників на територію Радянського Союзу, він на чолі загону ополчення, створеного з робітників рудника, пішов на фронт. Брав участь у Сталінградській битві, воював на Курській дузі, форсував Дніпро, виконував обов'язки помічника начальника штабу 8-ї інженерно-саперної бригади Резерву Головного Командування [6, с. 1].

З листів доньки відомо, що народився Мясніков у 1914 році в селі Лечедяєво Горьківської області в родині сільських вчителів. В дитинстві

любив багато читати та грати в шахи, з якими не розлучався навіть на фронті. Він ніколи не сидів у штабі, а зголошувався на виконання бойових завдань [9, с. 1-2].

Полковник А. М. Шурупов – командир спецзагону 37-ї армії, що виконував завдання з розмінування дамби КРЕС, – пригадує, як 21 лютого 1944 року опівдні до взводу гвардії лейтенанта Дишинського прибув інженер-капітан Мясніков – досвідчений підривник, який розумів складність бойової обстановки біля греблі [13, с. 31].

В той час як на південно-західній околиці висілка Стаханівський сапери таємно готували другу переправу, інженер-капітан Мясніков та замполіт майор Нефьодов зустрічали підрозділи, що підходили до переправи, уточнювали їхні завдання. Все відбувалося без поспіху й з дотриманням режиму тиші. Всі воїни, не помічені ворогом, майже одночасно переправилися на протилежний берег Саксагані [13, с. 39].

Бої зав'язувались на відстані кидка ручної гранати, нерідко переходили в рукопашну. Займаючи один будинок за іншим, гітлерівці встановлювали в них кулемети, вели безперервний вогонь.

Ось як про ці події згадує криворізький письменник та краєзнавець, очевидець тих подій Адольф Іванович Топа:

«В часи окупації я з мамою, як родина червоного командира, не могли довго затримуватися на одному місці і змушені були переховуватися по селах навколо Веселих Тернів. Дитяча пам'ять зберегла один епізод бою на території КРЕСу біля греблі. Це був, напевне, 1944 рік. Ми мешкали у бабусиного брата, хата якого недалеко на схід від греблі і городом виходила до річки.

Одного разу, вночі, до нас завітали радянські бійці (напевне розвідка), німці вже з боями відійшли, але залишили для стримування наступаючих

два добре обладнаних кулеметних гнізда: одне на горищі хати, розташованої східніше нашої, а друге – десь біля греблі. Те гніздо, що було на горищі контролювало всю вулицю зі сходу, а друге, те що біля греблі, прикривало перше.

Коли розвиднилося, наші бійці спробували просунутися до греблі, але були заблоковані перехресним вогнем двох кулеметів. Ми (жінки і діти, чоловіків не було), в цей час переселилися до льоху. Це була глибока яма обладнана люком з кришкою і звичайною драбиною. Сиділи там тихо, як миші, бо зверху ж безперервно йшов бій.

Ворожі кулемети не дозволяли нашим бійцям просуватися ані вперед, ані назад. Спроба бійців розірвати блокаду і обійти кулемети стороною закінчилася тим, що одного бійця було тяжко поранено і він залишився лежати на землі. Декілька спроб забрати пораненого успіху не мали, адже цьому заважав щільний вогонь ворожих кулеметів.

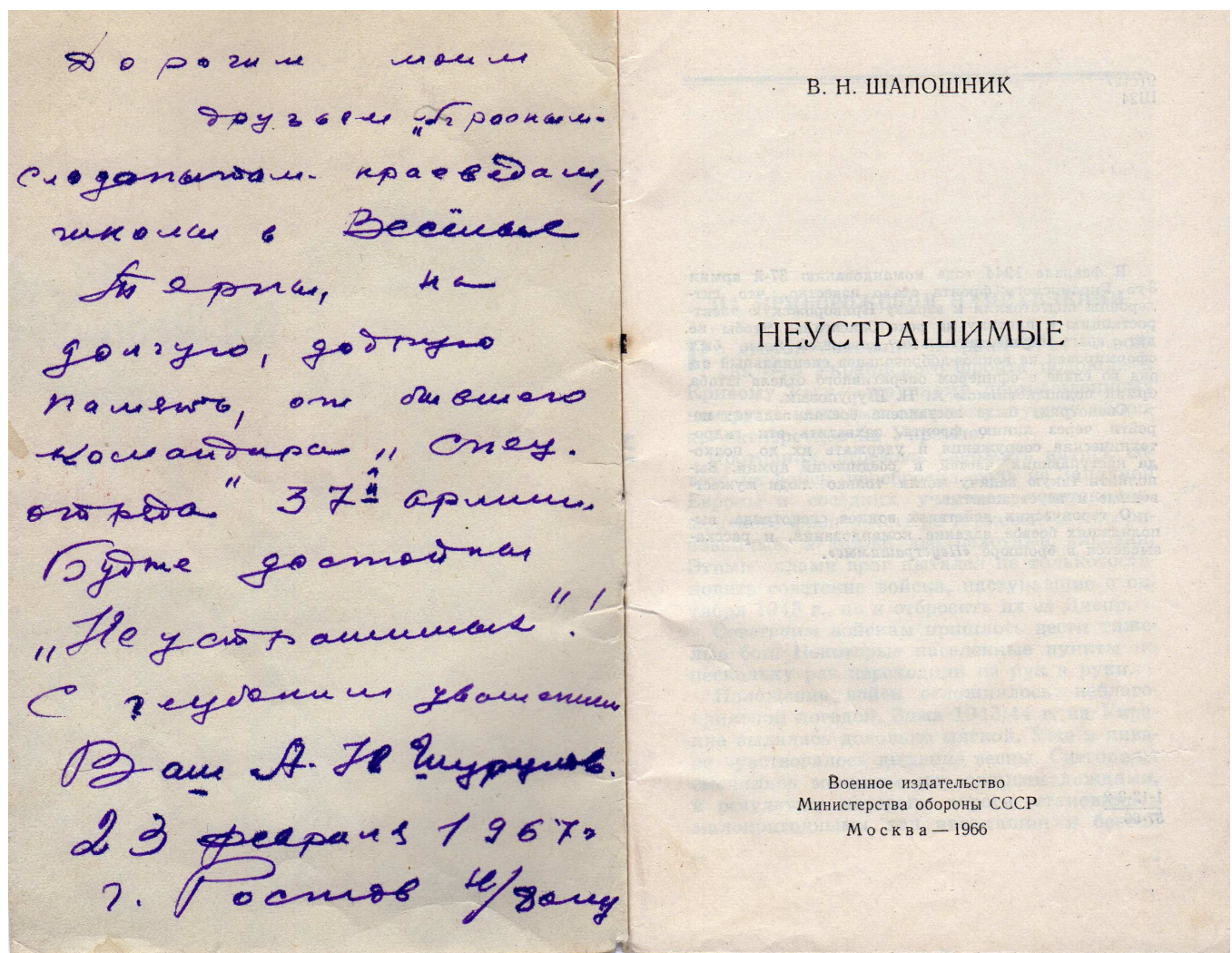
Пройшов деякий час, бій не стихав. Поранений стогнав, благав по допомогу, яку надати не було можливості. Його товариш, що кинувся рятувати побратима, потрапив під шквальний вогонь кулемета і загинув.

Жінки, що були у погребі відкрили «військову нараду». Нарешті найсміливіша з острахом відкрила кришку льоху і виглянула. Кулемети замовкли. Наші теж перестали стріляти. Жінка піднялася по драбині на один щабель вище, ще вище. Кулемети мовчать! Потім сміливиця вилізла з льоху зовсім, а за нею ще одна. Жінки посмілишали підповзли до пораненого, схопили його і перетягнули за вугол хати, куди не діставали кулемети. Таким же чином обидві сміливиці повернулись і, майже без пам'яті, впали до льоху. Потім довго всі плакали та приходили до тями.

А зверху йшов бій. Строчили кулемети та автомати. Бій продовжувався дотемна. Вночі до наших надійшла допомога. Зранку бій

продовжився. Було знешкоджено кулеметне гніздо на горищі. Невдовзі замовк кулемет і біля греблі. Що було далі, пам'ять не зберегла. Мені ж було лише 5 років...» [11].

А так згадані події описує Василь Наумович Шапошник – учасник визволення Кривого Рогу, автор книги «Неустрашимые» про подвиг бійців спецзагону А. М. Шурупова:

«...Підрозділи, які обороняли Робітниче селище, змушені були відступити в будинки, розташовані на його східній околиці. Далі відступати вже нікуди. Позаду річка. Але і стримувати ворога стало не легко. Зв'язок з лівобережними підрозділами було порушено: ворожий обстріл пошкодив телефонну лінію, а радіостанція раптом зіпсувалась...» [13, с. 47].

Саме ця «зіпсована» рація коштувала життя інженер-капітану Мяснікову.

«Розпорошеність сил загону, що змушений був оборонятися, а також загроза його повного знищення, вимагали невідкладного зв'язку з підрозділом, що закріпився у селищі Стаханівському. Спочатку на зв'язок намагався пробитись телефоніст, але не встиг він проповзти і двох десятків метрів в бік річки, як був тяжко поранений» (можливо саме про цього зв'язківця і згадує А. І. Топа – прим. авт.) [13, с. 49].

**В. Н. Шапошник –
учасник визволення Кривого Рогу,
автор книги «Неустрасимые»**

**Полковник А. М. Шурупов -
командир спецзагону
з розмінування греблі КРЕС**

«Відчуваючи власну відповідальність за таке катастрофічне становище, в якому опинився загін, налагодити зв'язок з основними силами вирушив інженер-капітан... Він наполіг на тому, що будучи відповідальним за зв'язок з підрозділами, не може не діяти. Разом з тим запевнив командира в тому, що зможе швидше і краще організувати допомогу з протилежного берега Саксагані. Мабуть це і переконало Шурупова. Він дозволив Мяснікову вирушити на протилежний берег.

Інженер-капітан, намагаючись бути непоміченим, швидко вибіг з будинку, ховаючись за парканом. Короткими перебіжками, городами він почав віддалятися в бік Саксагані. Від КП командира загону його вже віддаляло 30-40 метрів, коли несподівано з горища сусіднього будинку вдарив ворожий кулемет» (мабуть той самий, про який згадував А. І. Топа – прим. авт.) [13, с. 50].

«... Мясніков заліг, а потім по-пластунськи поповз вперед. Ворожий кулеметник, взявши на приціл офіцера, випускав одну кулеметну чергу за другою. Мясніков деякий час ще перебігав з місця на місце, але раптом поцілений ворожими кулями, впав і більше не зміг підвестись» [13, с. 50].

Бійців вразила смерть Олексія Леонідовича Мяснікова. Натхненний його подвигом, вирішив прориватись до своїх провідник Іван Гудзь. Він виконав завдання.

Як з'ясувалось, причиною «поломки» радіостанції було те, що її розташували в підвалі, подалі від артобстрілів, але не врахували того, що стіни підвалу були із місцевих кварцитів, які екранували радіохвилі. Коли ж рацію винесли з підвалу, вона запрацювала [13, с. 52]. Це незнання особливостей криворізької землі дорого обійшлося бійцям спецзагону.

Вогнева підтримка дій передового загону, перехід радянських військ у наступ, дозволили вберегти гідротехнічні споруди від підриву. Сапери спецзагону звільнили дамбу і шлюзи від вибухівки. Її виявилось більше трьох тон.

Інженер-капітан О. Л. Мясніков похований в селищі Веселі Терни, де формувався і звідки розпочав свій бойовий шлях загін А. М. Шурупова. Спочатку Олексія Леонідовича поховали у невеликій братській могилі біля СШ № 40. Саме це місце згадує у своїх листах донька Мяснікова [10]. Коли у 1975 році до меморіалу біля пам'ятника «Не пройдуть»

переносили останки радянських бійців з околиць Тернів, до загальної братської могили перенесли і останки Мяснікова. Його ім'я увіковічено на гранітних плитах перед пам'ятником.

Робота з вивчення спецоперації загону Шурупова на дамбі КРЕС може бути продовжена з огляду на те, що багато трагічних фактів цієї події не висвітлено з ідеологічних причин, адже «радянські командири не помиляються». До сьогодні не описані обставини загибелі Героя Радянського Союзу В. О. Дишинського, а також інші питання, що стосуються самої операції та її виконавців. Отже, дана тема потребує подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтияров В. Помним. Кривой Рог: Библиотека альманаха «Саксагань», 1994. 128 с.
2. Бухтияров В., Воронова Т. Визволення 1943-1944. Кривий Ріг: Бібліотека альманаху «Саксагань», 1994. 240 с.
3. Кан Д., Гаєвський В., Кан Р. Повинуюсь зову Отчества. Кривой Рог, Библиотека альманаха «Саксагань», 1995.
4. Левченко Е. Н. Как спасали плотину КРЭС. *Пульс*. 2014. № 26.
5. Левченко Е. Н. Парень проводник. *Коммунист Кривбасса*. 2014. № 7. С. 13.
6. Лист А. М. Шурупова до «Червоних слідопитів» СШ № 40. Ростов на Дону. 18.10.1965 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. б/н.
7. Письмо В. Н. Шапошника из Ростова на Дону школьникам СШ № 40 от 20.02.1966 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. б/н.
8. Письмо семьи Мясниковых из Липецка ученикам 6-Б класса СШ № 40 от 27.10.1966 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. б/н.
9. Письмо семьи Мясниковых из Липецка ученикам СШ № 40 от 15.03.1967 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. б/н.
10. Письмо учителю Вере Николаевне Поган от дочери А. Л. Мясникова из Липецка от 23.05.1966 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. б/н.
11. Топа А. І. Ще раз про КРЕС // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-2159.
12. Шапошник В. Н. В переддень визволення. *Червоний гірник*. 1980. № 20 (19 лютого).
13. Шапошник В. Н. Неустрашимые. Москва: Воениздат, 1966. 64 с.
14. Шурупов А. М. Рейд безстрашних. *Червоний гірник*. 2019. № 12 (14 лютого). С. 15.